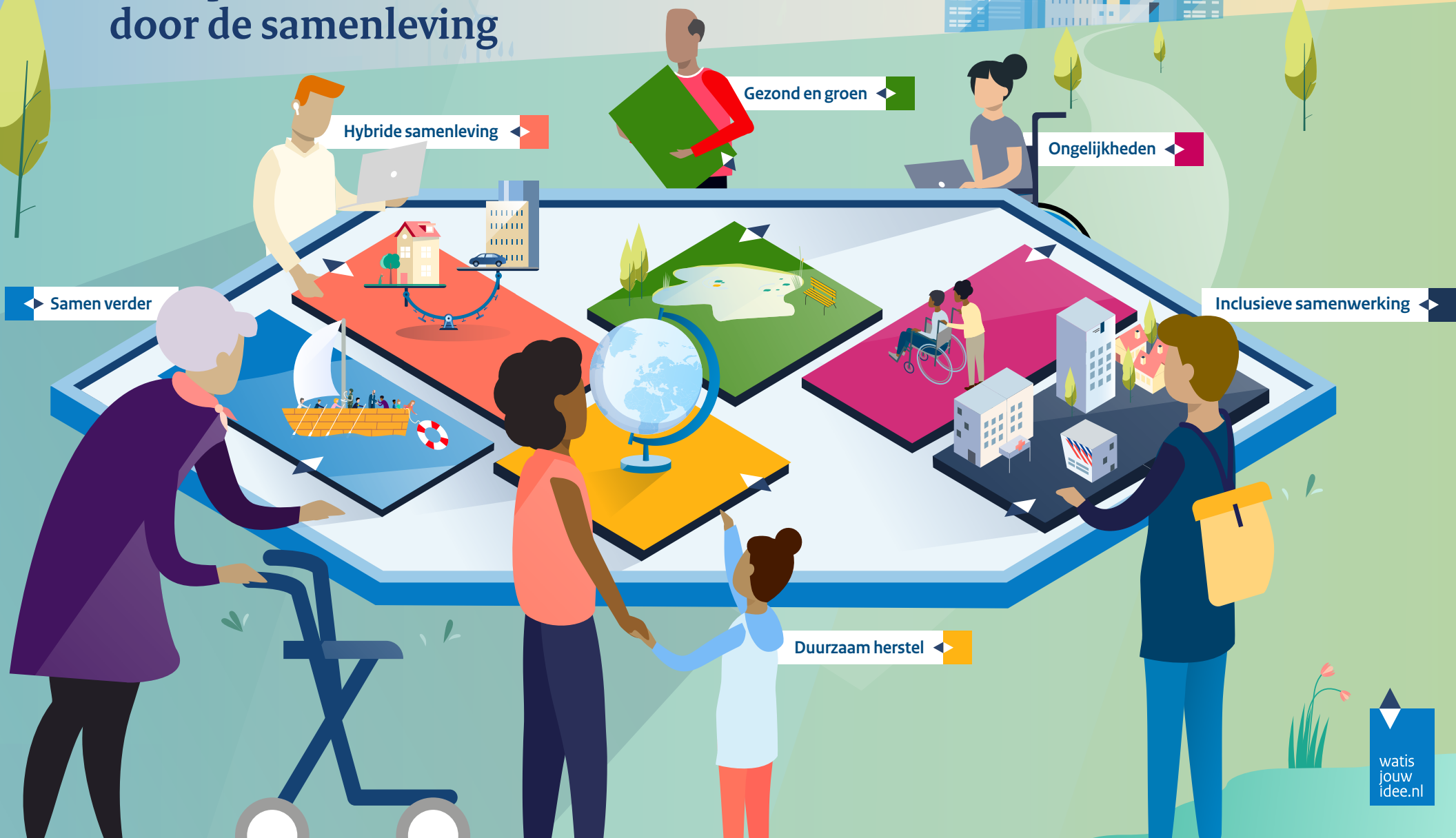

DG Samenleving en COVID-19
Nederland na de crisis

Rijksoverheid

**Perspectief voor en
door de samenleving**

Klik om
naar een
hoofdstuk
te gaan

1. Inhoud

1.	Inhoud	2
2.	Voorwoord	3
3.	Perspectief voor en door de samenleving	5
4.	Het verhaal achter het perspectief	10
4.1	Nieuwe ongelijkheden	10
	Persoonlijk leed	10
	Winnaars en verliezers	13
4.2	Duurzaam economisch herstel	14
	Economisch herstel	14
	Duurzaam herstel	15
4.3	Gezonde mensen in een groene leefomgeving	16
	Veranderende waarden	16
	Gezondheid en zorg	17
	Wonen en verkeer	18
	De woningmarkt en directe leefomgeving	19
4.4	Sociale en mentale veerkracht van de samenleving	21
	Geluk en ontspanning	22
	Saamhorigheid	22
	Vertrouwen	22
4.5	Het nieuwe werken en leven in een blended samenleving	25
	Digitalisering	26
	Onderwijs	26
	Hybride werken	27
4.6	Bestuurlijke verhoudingen en inclusieve besluitvorming in tijden van crisis	30
	Veiligheid en weerbaarheid	30
	Internationaal	31
5.	De weg naar herstel en vernieuwing	33
6.	Bijlagen	34

2. Voorwoord

Samenlevingen worden eens in de zoveel tijd getroffen worden door grote, onvoorziene disrupties. Consequent komen in de geschiedenisboeken verhalen terug over gebeurtenissen die de maatschappij op zijn kop zetten. Die het beeld dat mensen van zichzelf en de samenleving hebben, uitdagen. Die zekerheden onzeker maken, en de toekomst ongewis. Er is een vóór, en een ná zo'n crisis. En duidelijk is dat ze, naast leed en onrecht, ook vernieuwing en innovatie met zich meebrengen. Wij hebben als land de afgelopen anderhalf jaar zo'n crisis meegemaakt. Onze samenleving heeft er in coronatijd behoorlijk anders uitgezien.

Nu het einde van de coronacrisis langzaam dichterbij komt, speelt er voor de samenleving – burgers, overheden, bedrijfsleven en maatschappelijk middenveld – een aantal belangrijke vragen op. Hoe komt de tijd ná de crisis eruit te zien? Wat wordt er anders en wat blijft hetzelfde? Wat zou ik willen dat er verandert, en wat is mijn rol hierin? De antwoorden geven aanknopingspunten voor hoe we als samenleving de positieve veranderingen kunnen behouden of aanjagen. En hoe we de negatieve effecten verder kunnen bestrijden. Duidelijk is dat 'Den Haag' deze vragen alleen niet kan beantwoorden – ook de bestuurlijke realiteit is flink op de schop gegaan. Antwoorden op deze vragen kunnen we alleen samen formuleren. Dit is de reden dat het programma DG Samenleving en COVID-19 onder mijn sponsorship de afgelopen maanden een 'dialoog met de samenleving' aanging. Het resultaat van deze dialoog ligt voor u.

Van februari tot en met mei 2021 spraken we, samen met 41 lokale bestuurders, met 600 burgers, 128 bedrijven en maatschappelijke organisaties en 50 wetenschappers over hoe Nederland kan herstellen en vernieuwen naar aanleiding van de coronacrisis. Deze gesprekken leverden niet alleen prachtige verhalen en inzichten op, maar waren ook een bron van veel verbinding die door veel mensen in de crisis gemist was.

Deze verhalen hebben mij geïnspireerd en nieuwe inzichten gegeven. Ook schijnt er een aantal domeinoverstijgende herstel- en vernieuwingsopgaven in door.:

- De coronacrisis heeft geleid tot **nieuwe ongelijkheden**, die kwetsbaren kwetsbaarder maakt en 'nieuwe kwetsbaren' creëert.
- Uit de dialoog komt een roep om **duurzaam economisch herstel**, gericht op vernieuwing, in plaats van alleen herstel.
- De crisis zorgde voor een nieuwe waardering voor een **gezonde leefstijl en de directe leefomgeving**.
- Er waardering voor en zorg over de **sociale en mentale veerkracht van de samenleving** – duidelijk is dat er veel ingehaald moet worden.
- Verregaande digitalisering leverde nieuwe inzichten op over **het nieuwe werken en leven in een blended samenleving**.
- De crisis benadrukte het belang van **goede bestuurlijke verhoudingen en inclusieve besluitvorming in tijden van crisis**.

De uitkomsten van de dialoog vormen geen blauwdruk voor de toekomst. Het laat wél zien hoe verschillende opgaven in samenhang met elkaar opgepakt kunnen worden. Daarmee zullen we hard aan de slag moeten – zowel 'Den Haag', als de samenleving in brede zin. Het toont ook aan dat het definiëren van maatschappelijke uitdagingen, als ook verkennen van oplossingsrichtingen hiervoor, samen moet gebeuren. Alleen zo kan de volle breedte van de maatschappelijke ervaring

gevat worden, en inclusief en toekomstgericht beleid worden vormgegeven. Het is daarom mijn overtuiging dat de dialoog met verschillende groepen – van jongeren tot ouderen, leraren tot ondernemers – het fundament vormt van maatschappelijke vernieuwing. Dat is waar ik me voor ga inzetten.

De signalen uit de dialoog en dit perspectief dagen ons uit om inclusiever, vernieuwender en gemeenschappelijker te werken aan een beter en mooier Nederland na de coronacrisis. Ik pak deze handschoen op. Ik hoop u ook.

Veel leesplezier.

Kajsa Ollongren

Rijksoverheid

Nederland na de crisis

Herstellen en vernieuwen

Naast het bestrijden van het COVID-19 virus in het hier en nu, denken we na over hoe Nederland kan herstellen en vernieuwen naar aanleiding van de coronacrisis. De Rijksoverheid pakt deze vraag samen op met gemeenten, provincies, bedrijven, maatschappelijke organisaties, wetenschappers, pioniers en individuele Nederlanders. Welke ideeën leven er? Waar willen we het over hebben? En waar schuurt het?
Kijk op watisjouwidee.nl #NLnadecrisis

3. Perspectief voor én door de samenleving

De COVID-19-pandemie heeft ons land hard geraakt. Een gezondheidscrisis van deze omvang kwam in modern Nederland niet eerder voor. Iedereen werd op een eigen manier door corona geraakt. Sommigen verloren vrienden en familieleden, anderen werden zelf (ernstig) ziek, sommigen verloren (tijdelijk) werk of inkomen en weer anderen werden nauwelijks geraakt. Maar de crisis bood ook kansen en gaf innovaties een zet in de rug.

De afgelopen maanden is de Rijksoverheid met betrokkenheid van het RIVM, de VNG en IPO en planbureaus SCP, PBL en CPB in dialoog gegaan met de samenleving. Onder leiding van programma DG Samenleving en COVID-19 spraken burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties, wetenschappers, gemeenten en provincies met elkaar over hoe Nederland kan herstellen en vernieuwen na de coronacrisis. Via www.watisjouwidee.nl lazen deelnemers en andere belangstellenden continu de uitkomsten van de gesprekken terug.

Deelnemers aan de dialoog spraken met elkaar over hoe de coronacrisis hen geraakt heeft, maar ook over welke (onverwachte) kansen opbloeden. Zaadjes werden gepland, wensen uitgesproken en vervolgcacties afgesproken. De ervaringen, ideeën en wensen uit de dialoog zijn samengevoegd met de uitkomsten van andere gesprekken met stakeholders binnen en buiten de overheid. Het doel is om de overheid en de samenleving een spiegel voor te houden: hoe zijn we deze crisis doorgekomen? Wat heeft herstel nodig? Wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen die we willen behouden? En, allerbelangrijkst: wat zegt dit ons over hoe we Nederland ná de crisis willen vormgeven?

De uitkomsten van het dialoogtraject zijn kleurrijk en uiteenlopend. Wel is sprake van terugkerende elementen. Vrijwel alle elementen zijn al bekend – ze speelden de afgelopen jaren een steeds grotere rol in de politiek en het maatschappelijk debat. De pandemie heeft het denken hierover versneld of in een ander perspectief geplaatst. Denk aan een grotere bewustwording als het gaat om de waarde van de **leefomgeving, van natuur, van een betere werk-privébalans en van een gezonde leefstijl**. Er waren duidelijke zorgen om de **schade** van de crisis, zowel **mentaal, sociaal** en wat betreft onze **gezondheid**. Verbazing, waardering, maar ook zorgen waren er als het gaat over de vlucht die **digitalisering** heeft genomen en onze samenleving meer **blended** dan ooit heeft gemaakt. Het belang van een **dialoog** met de **samenleving** om wegen uit de crisis te formuleren, ook ná deze zomer, werd benadrukt. Tot slot was er de wens en noodzaak om alle problemen en kansen vanuit een **samenhangend perspectief** te bezien en niet als losstaande kwesties, om tot maatwerk te kunnen komen. De dialoog laat zien hoe de samenleving zélf in beweging kwam om deze crisis gezamenlijk te doorstaan.

Samen met andere gesprekken, rapporten en ideeën, geeft de dialoog aanknopingspunten voor het formuleren van brede herstel- en vernieuwingsopgaven voor de komende jaren. De uitkomsten tonen hoe bestaande initiatieven rondom herstel en vernieuwing kunnen worden versterkt. In lijn met de wens vanuit de dialoog om onderwerpen integraal aan te pakken, zijn de herstelopgaven gegroepeerd in brede, domeinoverstijgende herstel- en vernieuwingsperspectieven. Deze perspectieven vormen het raamwerk voor herstel- en vernieuwingsbeleid op overheidsniveau, maar schetsen ook de kaders waarbinnen de samenleving zélf in actie wil komen. Want de dialoog was niet alleen bedoeld om ideeën op te halen waar de overheid een rol te pakken heeft, maar was met nadruk van en voor de samenleving zelf. Het is uiteindelijk aan de samenleving – bedrijven, burgers,

maatschappelijke organisaties – en een toekomstig kabinet om keuzes te maken, mede naar aanleiding van de opbrengsten van de dialoog.

Nieuwe ongelijkheden

De coronacrisis heeft de samenleving hard geraakt. Deelnemers aan de dialoog hebben het vooral over de mentale en sociale dimensie van deze klap en spreken van ‘winnaars’, ‘verliezers’ en ‘persoonlijk leed’. Er is brede erkenning voor groepen en individuen die harder door de crisis zijn getroffen dan anderen. Er zijn zorgen over toenemende tweedeling, niet alleen als het gaat om bestaande verschillen die zijn uitgegroot door COVID-19, zoals generatiese of regionale verschillen. Maar ook als het gaat om nieuwe of toegenomen verschillen, bijvoorbeeld tussen zzp'ers en werknemers in loondienst en tussen wel en niet gevaccineerden.

Deze nieuwe en meer zichtbaar gemaakte verschillen brengen zorgen met zich mee. Veel deelnemers ervaren een verharding van het maatschappelijk debat en maken zich zorgen over wat anderhalf jaar leven in ‘de eigen bubbel’ heeft gedaan met de mentale en sociale afstand tussen groepen. Vanuit de dialoog wordt van de overheid gevraagd deze maatschappelijke ongelijkheden die als gevolg van de coronacrisis zijn ontstaan, kleiner te maken. Daarbij wordt het belang benadrukt om meer te denken vanuit het individu.

In de dialoog werd door veel deelnemers nadrukkelijk opgeroepen tot een domeinoverstijgende aanpak van deze verschillen. Hierbij zou de nadruk moeten liggen op het bieden van meer kansen voor kinderen, jongeren en mensen met een lage sociaaleconomische status. Problemen zoals onderwijs- en gezondheidsachterstanden, verminderde woonkwaliteit van kwetsbare groepen en kansen op een door COVID-19 veranderende arbeidsmarkt, zouden hiermee aangepakt kunnen worden.

“Ik denk dat corona de verschillen in onze maatschappij extra naar boven haalt. Op allerlei vlakken. De meest kwetsbare mensen, worden nog kwetsbaarder. De jongeren worden ook behoorlijk aangepakt ... Ik hoop heel erg dat die ongelijkwaardigheid niet weggemoffeld wordt, maar zichtbaar blijft zodat we er wat mee kunnen doen.” - Schrijver en coach, themadialoog samen leven

Duurzaam economisch herstel

Dat de coronacrisis tot grote economische schade heeft geleid, staat buiten kijf. Schulden liepen op, sommige bedrijven gingen failliet. Ook leidde het tot onzekerheid op de arbeidsmarkt. Is er straks nog werk voor mij in mijn sector? Heeft het nog zin om mijn studie af te maken, als ik niet weet of ik aan de bak kom? De zorg over een toenemende tweedeling speelt ook hier een grote rol bij deelnemers aan de dialoog. De roep om een eerlijkere welvaartsverdeling is in het kader van de discussie over herstel sterk. Hierbij wordt in de dialoog met name gesproken over welvaart in de brede zin: welvaart is een gelaagd fenomeen, het gaat niet alleen om geld. Ook welzijn, kansgelijkheid en klimaat zijn voor deelnemers uit de dialoog belangrijk.

Opvallend is dat klimaatproblematiek in het kader van herstel prominent in de dialoog naar voren komt. Veel deelnemers spreken hun zorgen uit over het klimaat – hopen dat het ná de coronacrisis ambitieuzer wordt opgepakt. De coronacrisis lijkt mensen bewust te hebben gemaakt van de tastbaarheid, kracht en gevaren van natuurlijke disrupties. Dat sluit goed aan bij het jaarlijkse rapport van het World Economic Forum over mondiale risico's. Tegenwoordig zijn deze risico's voor het overgrote deel klimaat- en milieu gerelateerd, inclusief infectieziekten zoals COVID-19. Daarnaast lezen mensen in de grootschalige aanpak van de coronacrisis ook een kans. Het besef dat áls men wil, er grote inzet en financiële middelen vrijgemaakt kunnen worden om crises te bestrijden.

De komende jaren ligt er volgens deelnemers uit de dialoog de uitdaging om herstel groen te laten zijn. Dit kan een belangrijk element zijn om sterker uit de crisis te komen. De oproep om de coronacrisis te gebruiken als een middel om duurzame transities te versnellen, in plaats van te vertragen. Ook planbureaus opperden manieren om groene investeringen en herstelbeleid na COVID-19 aan elkaar te koppelen. Hierbij komen ook in de dialoog de bekende dilemma's naar voren. Denk aan tegengestelde maatschappelijke verlangens (verduurzaming enerzijds, vliegvakanties anderzijds). En is het fair om groene voorwaarden te stellen aan bedrijven die het al lastig hebben? Dit vraagt volgens deelnemers aan de dialoog om een scherp maatschappelijk debat én om een overheid die ambitieus is nu er momentum is voor verandering.

“Er zit spanning op onze verlangens en principes, we willen vliegen en lekker eten én zijn ons bewust dat het anders moet. Ik zie veel veranderbereidheid bij jongeren én de wens om krachtig leiderschap.” - Wethouder, themadialoog natuur & milieu

Gezonde mensen in een groene leefomgeving

Bewustwording is een centraal thema in de dialoog, aangejaagd door de rust en flexibiliteit van het nieuwe werken en het besef dat er in een **lockdown** simpelweg 'minder kan en moet'. Men leerde de directe leefomgeving op een andere manier kennen. We ontdekten meer dan ooit wat de eigen, Nederlandse natuur te bieden

heeft. Daarbij werden mensen aangemoedigd een bewustere levenshouding aan te nemen, waarin het belang van een gezonde leefstijl met meer sport en beweging groter werd. Het bleef niet bij het individu: de coronacrisis zorgde (zeker in het begin) voor meer solidariteit met de medemens. Deelnemers geven aan dit grotere gevoel van saamhorigheid vast te willen houden en dit lokaal verder uit te willen werken. In de dialoog werd de verwachting geuit dat de crisis onze kijk op onze gezondheid en de gezondheidszorg blijvend heeft veranderd.

“Ik heb ervaren dat we in de buurt een WhatsApp hebben waar we meer gebruik van maken. We letten meer op elkaar. Ik krijg een betere band met de mensen in de buurt. Ik vind het belangrijk dat we dat vasthouden.” - Gepensioneerde, themadialoog samen leven

Uit de dialoog blijkt dat de **kwaliteit van leven** in brede zin de komende jaren meer aandacht verdient. Dit betekent onder andere een grotere focus op leefstijl. Meer aandacht voor het verbeteren van de kwaliteit en leefbaarheid van woongebieden, zeker in kwetsbare wijken. Een grotere inzet op natuurbeheer en -behoud nu er een toegenomen behoefte is om hiervan gebruik te maken. Dit past binnen de bredere noodzaak tot (her)inrichting van de publieke leefomgeving.

“We zijn heel erg blij dat mensen bij ons komen wandelen en fietsen, er is meer draagvlak voor de natuur. Maar we maken ons ook echt zorgen. Mensen laten hun honden los of blijven niet op de paden.” - Provinciehoofd Staatsbosbeheer, themadialoog natuur & milieu

Sociale en mentale veerkracht van de samenleving

De coronatijd heeft laten zien dat de samenleving veerkrachtig, creatief en innovatief kan zijn in tijden van tegenspoed. We zochten nieuwe manieren om elkaar sociaal te ontmoeten en bedrijven bedachten slimme, nieuwe manieren om hun diensten te verlenen. De coronacrisis bood een opening voor eerlijke gesprekken over mentale uitdagingen en we vonden elkaar in het gemis aan fysieke ontmoetingen. Veel deelnemers geven aan naar ontspanning te snakken en zien uit naar vrijheid en spontaniteit. De een vermoedt dat het sociale leven meteen weer 'als vanouds' wordt opgepakt, terwijl de ander waarschuwt dat het contact met 'onbekenden' wel spannend en onwennig zal zijn. Er is duidelijk behoefte aan aandacht voor persoonlijke verliezen op allerlei vlakken in het Nederland na de coronacrisis. Stilstaan bij verlies van dierbaren, achteruitgang van eigen (mentale) gezondheid, werk, inkomsten, et cetera. Er moet, kortom, veel ingehaald worden.

Voor de komende jaren roept dit de vraag op hoe ruimte geboden kan worden aan de verschillende snelheden waarin burgers in het Nederland na de coronacrisis 'landen'. De mogelijke uitwerking hiervan kwam reeds aan de orde in de dialoog en verdient dan ook verdere discussie. Een herdenking die stilstaat bij wat de samenleving tijdens de coronacrisis is overkomen en die erkenning geeft aan burgers die het zwaar hadden en/of hebben, past hierin.

"Inwoners kunnen zelf beginnen met wat zij denken dat nodig is [...op het gebied van op versterking onderlinge verbondenheid...]. Maar de overheid kan dat wel ondersteunen. Laat het vanuit burgers beginnen. Zij weten wat er speelt en nodig is." - Meerdere deelnemers themadialoog samen leven

Het nieuwe werken en leven in een blended samenleving

Dat de coronacrisis ook nieuwe mogelijkheden biedt, is het best zichtbaar in de versnelde digitalisering van de maatschappij. De afgelopen anderhalf jaar zette de **blended** samenleving zich door. Dit 'nieuwe werken en leren' beïnvloedde niet enkel kantoorwerkers, scholieren en studenten. Het betekende ook dat allerlei diensten online beschikbaar werden, zoals medische consulten. In tijden waarin groepsvorming niet mogelijk was, werden concerten gelivestreamd in de woonkamer en uitvaarten op afstand gevolgd. Kortom, de samenleving leerde zich anders (digitaal) te organiseren.

De dialoog benadrukte de kansen van deze digitalisering. Het thuiswerken gaf mensen soms de mogelijkheid om een betere werk-privébalans te realiseren: sommige mensen bespaarden tijd door een hogere productiviteit en doordat ze niet hoefden te reizen of de spits konden vermijden. Men leerde nog meer waarde te hechten aan het belang van een comfortabel thuis. Deelnemers geven aan voor de toekomst niet te verwachten dat deze volledig online samenleving voortgezet moet worden, maar zien meer mengvormen van deels online en deels fysiek (offline) voor zich. Veel mensen en sectoren zijn immers gebaat bij directe, niet-digitale interactie. Onder andere in het onderwijs is dit het geval: volledig online onderwijs betekent in veel gevallen een leerervaring van mindere kwaliteit. Bijvoorbeeld door het ontbreken van de fysieke en sociale structuur van school. Daarbij zijn er grote delen van de arbeidsmarkt die door de aard van het werk niet thuis kunnen werken.

Voor de komende jaren ziet men een duidelijke opgave: het maken van duidelijke afspraken over het 'nieuwe werken en leren' waarin het online en offline werken elkaar niet vervangen, maar versterken. Waarin flexibiliteit en keuzeruimte centraal

staan en niet wordt toegewerkt naar een nieuwe 'mal' waar men zich volledig naar dient te schikken. Deze afspraken kunnen plaatsvinden tussen werkgever en werknemer, en tussen overheid en maatschappelijke partners. Tot slot heeft een **blended** samenleving kwalitatief hoogstaande digitale infrastructuur en beveiliging van datacommunicatie nodig om te kunnen slagen.

"Ik heb een jong gezin en een drukke baan. Ik zat in een ratrace voor corona waar ik in maart ineens uit viel. Alles was stil en rustig en ik dacht: en nu? Van haasten naar onthaasten is wat er in het begin gebeurde en ik moest eraan wennen. Nu waardeer ik het wel en neem ik meer tijd voor alles. Ik ga rustig naar school, ik kom weer rustig thuis en log in. Tijdens de middag kan ik het eten alvast voorbereiden. Deze voordelen zou ik vast willen houden na de coronacrisis." - Toezichhouder en handhaver in de kinderopvang, themadialoog gezondheid

Bestuurlijke verhoudingen en inclusieve besluitvorming in tijden van crisis

De coronacrisis heeft een extra beroep gedaan op de vertrouwensrelatie tussen burgers en overheid. Voorafgaand aan en tijdens de coronacrisis zijn er verschillende acties aangedragen om deze vertrouwensrelatie te versterken. Door controlerende en adviserende organen, de overheid zelf, maatschappelijke organisaties én door deelnemers aan de dialoog. In het begin van de coronacrisis zagen we een toenemend vertrouwen in de Rijksoverheid. Tegelijkertijd zijn er ook veel kritische kanttekeningen geplaatst en ontstond er publiekelijk verzet en

“Er is nu zoveel wantrouwen van mensen richting de overheid – daar komen we niet verder mee. Maar het is wel van belang dat de overheid ook het vertrouwen heeft om mensen los te laten. Ik wens iedereen toe dat je vertrouwen krijgt en daarmee ruimte. Ik denk dat er sprake is van gestold wantrouwen bij de overheid, er zijn zoveel vink lijstjes. Wat dan in het gedrang komt voor mij: mensen durven geen risico’s meer te nemen, zelf na te denken wat goed is. Je moet niet vinken maar vonken! Dat is belangrijk. Dan gaan mensen verantwoordelijkheid nemen. Mijn droom is dat met minder rigide regels er wordt uitgegaan van goede bedoelingen en dat niet een enkele uitzondering de basis wordt voor regelgeving.” - Zorgondernemer, themadialoog geluk en ontspanning

protesten tegen de aanpak en maatregelen ter bestrijding van het coronavirus. Deelnemers aan de dialoog vragen om meer nabijheid van de overheid, inspraak van burgers, gelijke behandeling en inclusiviteit. Niet alleen met het oog op herstel en vernieuwing naar aanleiding van deze crisis, maar ook op crises die onvermijdelijk nog komen.

De wens om burgers, organisaties en medeoverheden meer te betrekken, komt vooral wat betreft het **lokale** niveau ter sprake. Dat lijkt logisch. De coronacrisis heeft mensen teruggeworpen op hun directe leefomgeving en belevingswereld – de plek waar alle ervaringen en ontberingen van de coronacrisis samenkomen. Herstel en vernieuwing naar aanleiding van de crisis moet dus

meer zijn dan het top-down implementeren van actieplannen. Bijvoorbeeld door de samenleving te ondersteunen met het nemen van eigen initiatief. De vraag is op welke manier de overheid de samenleving kan ondersteunen in ‘terug naar normaal’ op terreinen waar dat gewenst is, en ‘op naar het nieuwe’ waar mensen aangeven vernieuwing te willen zien. Zo kan de overheid hier, door middel van het schetsen van perspectief en het nemen van regie, de samenleving in haar kracht zetten om zelf een belangrijke bijdrage aan herstel en vernieuwing te leveren.

Vervolgacties mét de samenleving

De dialogen hebben nu al een duidelijk effect gehad: deelnemers voelden zich gehoord. Mensen voelen zich ook onderdeel van

het vormgeven van herstel en vernieuwing naar aanleiding van een crisis die op iedereen een fundamentele impact heeft gehad. Mensen konden hun hart luchten, hun visie kwijt, kwamen buiten hun bubbel in gesprek met andere groepen en andersdenkenden. Zij hoorden andere of juist gelijksoortige verhalen en leerden elkaar kennen. In tijden die zich voor velen hebben gekenmerkt door afzondering en sociale isolatie, vergrootten de gesprekken de onderlinge verbondenheid en solidariteit. Ook intergenerationeel bezien was dit het geval. Jongeren waren positief verrast over de betrokkenheid van de oudere generatie bij maatschappelijke vraagstukken, en andersom. Mensen kregen hoop en moed van de dialogen, doordat het ook over ideeën en oplossingen ging, en omdat ze in vreemden gelijkgestemden bleken te treffen.

Eén duidelijke vrees werd door deelnemers aan de dialoog uitgesproken: dat hun input slechts voor de vorm werd opgehaald. Dat hun inbreng door de overheid gebruikt wordt voor het verkopen van herstel- en vernieuwingsperspectieven, niet voor de **vormgeving** daarvan. Een manier om dit te voorkomen werd in de dialoog al geopperd: laat het dialoogtraject geen eenmalig, uitzonderlijk instrument zijn voor uitzonderlijke tijden. Maak het een structureel onderdeel van het verder vormgeven en uitrollen van herstel- en vernieuwingsbeleid. Zo kan samen gebouwd worden aan een sterker Nederland na de crisis.

Methode

De Rijksoverheid is de dialoog aangegaan met de samenleving over Nederland na de coronacrisis. In totaal zijn 600 burgers, managers en professionals van 128 bedrijven en maatschappelijke organisaties en 50 wetenschappers met elkaar in gesprek gegaan. Zo'n 41 lokale bestuurders vervulden de rol van 'host'. Kessels & Smit begeleidde de gesprekken. De resultaten van de dialoog en alle achtergrondverslagen zijn te lezen op www.watisjouwidee.nl. Via social media werden 2,7 miljoen mensen bereikt.

In het stuk voor u zijn de signalen van de dialoog samengevat en bekeken met analyses van departementen, planbureaus, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Er is gesproken met onder andere beleidsmedewerkers van het Rijk, provincies en gemeentes, bestuurders en burgemeesters, brancheverenigingen, jongerenorganisaties, maatschappelijke organisaties en (samenwerkingsverbanden van) bedrijven. Tot slot heeft de Rijksoverheid advies gevraagd van de Nationale Denktank en TechTegenCorona over specifieke onderwerpen. De rapportages hiervan vindt u in de bijlage.

Ideeën en inzichten uit de dialoogtafels zijn met nadruk voor en door de samenleving. Uit diverse tafels zijn reeds concrete vervolgacties voortgekomen én uitgevoerd. Daarnaast bieden de resultaten aanknopingspunten voor herstel- en vernieuwingsinitiatieven van de overheid (centraal en decentraal) en maatschappelijke organisaties die een rol hebben in het vormgeven van Nederland na de crisis en aandacht hebben voor specifieke (kwetsbare) doelgroepen in de samenleving. Vervolgens is het aan de samenleving en het (toekomstig) kabinet om de uitkomsten van de dialoog om te zetten in (beleids)keuzes.

Leeswijzer

Dit document is opgesteld door het interdepartementale team Nederland na de crisis, in opdracht van het interdepartementale programma DG Samenleving en COVID-19.

De departementen BZ, BZK, Def, EZK, Fin, IenW, LNV, OCW, SZW en VWS zijn vertegenwoordigd in dit team, evenals de VNG en IPO. Ook zijn planbureaus SCP, PBL en CPB en het RIVM betrokken.

Dit stuk bevat de uitkomsten van de dialoog, gecombineerd met aanvullende onderzoeken en analyses. In dit stuk wordt een doorkijk gegeven naar mogelijke opgaven en prioriteiten voor de overheid én samenleving. Dit stuk geeft daarmee **opties** voor herstel en vernieuwing en dient als een **reflectiedocument**.

4. Het verhaal achter het perspectief

4.1 Nieuwe ongelijkheden

De coronacrisis raakt ons allemaal. Iedereen voelt mentaal de gevolgen van het maandenlang binnen zitten, het sluiten van de sportverenigingen en de horeca, het gemis aan (normaal) sociaal contact met onze dierbaren en de beperkingen om te ontspannen of simpelweg op vakantie te gaan. Maar vanaf daar lopen de verschillen en scheidslijnen in de samenleving al snel op. Want niet iedereen is op dezelfde manier, en ook niet iedereen is door de crisis even hard geraakt. In de dialoogtafels werd dit treffend omschreven: **‘We zitten met zijn allen in dezelfde storm, maar niet in dezelfde boot’.**

Economische schade en achterstanden in de reguliere zorg en het onderwijs komen in de dialoog aan bod. Een veranderende arbeidsmarkt creëert onzekerheid. Mensen lopen achterstanden op of vallen uit. Op de mentale crisis hebben we zo mogelijk nog het minst zicht. Termen als ‘winnaars’ en ‘verliezers’ en ‘persoonlijk leed’ komen voorbij. Er zijn meer zorgen om ‘verliezers’ in de samenleving: de mensen met ‘pech’. In de dialoog komt vaak naar voren dat er aandacht moet zijn voor de mensen die zwaar door de crisis getroffen zijn.

“Ik heb geen geld om te eten. Ik heb mijn huis verkocht en de hele tijd zeggen mensen: Oh leuk, ben je lekker creatief bezig? De ambtenaren met wie ik over mijn schuld praat zitten met een volledig salaris en hun hypotheek. Die hebben gewoon geen idee wat het is om in deze tijd een club te hebben, een podium en horeca-eigenaar zijn van zo'n groot bedrijf.” - Horecaondernemer, verkenningsdialoog

Persoonlijk leed

De coronacrisis heeft persoonlijk leed, zeker waar sprake is van stapeling van problemen, blootgelegd. Zo werken problemen op het gebied van armoede, schulden, arbeidspositie, mentale gesteldheid en sociale contacten op elkaar in of zelfs versterkend. Er is gedeeld leed maar er zijn ook veel verschillen. Er zijn enkele groepen te onderscheiden die door de coronacrisis extra aandacht behoeven ten opzichte van de rest van de samenleving. Dat de effecten van de crisis voor een aantal groepen sterker zijn dan voor anderen, blijkt ook uit een onlangs verschenen [briefadvies](#) van het SCP. **“Versillen in veerkracht zien we langs de klassieke scheidslijnen wat betreft inkomen, opleidingsniveau en gezondheid en ook tussen oud en jong.”**

Volgens onderzoek van het RIVM komen de effecten van de coronacrisis harder aan bij kwetsbare bevolkingsgroepen, zoals lager opgeleide mensen, jongeren, ouderen en mensen met onderliggende gezondheidsproblemen. Meer mensen zijn in de coronacrisis ongezonder gaan leven. Rokers roken meer en het aantal mensen met overgewicht stijgt. Daarnaast ziet het RIVM dat de ziektelast toeneemt doordat bijvoorbeeld (planbare) specialistische zorg is uitgesteld. Ook de mentale gezondheid staat door de coronacrisis onder druk. Een derde van de mensen voelt zich somberder en voelt zich meer gestrest en angstiger dan voor de crisis. Soortgelijke signalen volgen uit een analyse van het CBS van sterfte aan COVID-19 tijdens de eerste coronagolf. De reeds bekende gezondheidskloof tussen groepen op basis van inkomen, migratieachtergrond en leefstijl was in de eerste coronagolf duidelijk zichtbaar.

Er zijn enkele groepen te onderscheiden die door de coronacrisis extra aandacht behoeven.

Allereerst de **jeugd**: zij lopen leerachterstanden op, ze bewegen minder, snacken meer en niet-acute lichamelijke zorg werd uitgesteld. Kinderen met een chronische aandoening worden nog harder getroffen. Hun toegang tot zorg is beperkt en hun gezondheid en welzijn staan onder druk. De verwachting is dat kinderen veerkrachtig zijn. Wel kan het zo zijn dat zij zich snel weer aanpassen aan de post-coronacrisis samenleving, maar eventueel jaren of decennia later nog geconfronteerd worden met problemen op emotioneel gebied (bijvoorbeeld door spanning thuis tijdens de coronapandemie).

“Voor sommige kinderen is de voetbalcoach of juf de enige die hen een aai over de bol geeft – ze hebben het zo nodig.” - Wethouder, themadialoog onderwijs en werk

Ook **studenten, starters op de arbeidsmarkt en jongeren** hebben het zwaarder dan andere groepen. Bij deze groep is vaak sprake van een samenspel van meerdere factoren. Zij missen bijvoorbeeld de mogelijkheid om te bouwen aan relaties (voor het leven) en mogelijke psychische problemen kunnen langer verborgen blijven door het gebrek aan sociale contacten. Ook zijn jongeren, door uitval van studie en het verlies van werk en inkomen, langer (financieel) afhankelijk van hun ouders. Kort gesteld kan ontwikkelingsachterstanden op sociaal gebied en op het gebied van onderwijs, woningproblematiek en last bij het vinden van een stageplaats of passende baan in een door corona veranderde arbeidsmarkt de vrees doen rijzen van een ‘verloren generatie’. Een mogelijk gevolg kan zijn dat – in lijn met een trend die al langer zichtbaar was – belangrijke beslissingen in het leven, zoals het aangaan van een partnerschap of het stichten van een gezin, nog langer worden uitgesteld.

“Ik ben net na de maatregelen depressief geworden. Dat heeft te maken met het missen van de sociale contacten, dat de studie niet meer lukt omdat het achter je scherm is, omdat ik niet meer naar de scouting kan. En ook dat ik bang word van alles wat gebeurt, dat er veel ingeperkt wordt en dat de overheid de macht heeft om alles uit te stellen en te verlengen. Ik word hier bang van...” - Student, themadialoog gezondheid

Specifiek kijkend naar de gevolgen op de arbeidsmarkt voor jongeren, wordt duidelijk dat zij vaak ‘the last to come, the first to leave’ waren – wat betekent dat velen in het begin van de coronaperiode hun baan zijn kwijtgeraakt en minder hebben geprofiteerd van allerlei steunmaatregelen. De grootste zorg zit hem in de verwachting dat de arbeidsmarkt door corona structureel is veranderd. Sectoren waar jongeren veel in actief zijn en voor worden opgeleid, zoals de horeca en de evenementensector, kennen mogelijk een structureel verminderd aanbod van arbeidsplaatsen. Dit betekent voor jongeren ook een gevaar van structureel productiviteits- en welvaartsverlies.

Specifiek voor jongeren met chronische aandoeningen of beperkingen zijn er, naast duidelijke nadelen, ook kansen uit de crisis naar voren gekomen. Digitalisering in onderwijs en arbeidsmarkt is in een versnelling gekomen. Als deze jongeren niet meer of minder fysiek aanwezig hoeven te zijn in school, hogeschool, universiteit of werk, dan is een school-, studie- of werkdag veel minder uitputtend. Dat biedt perspectief op meer persoonlijke en professionele ontwikkeling en in veel gevallen een verminderde arbeidsongeschiktheid. Vanuit de dialoog en aanvullende gesprekken klonk het signaal dat de periode na de

lockdown als zwaar kan worden ervaren voor deze jongeren met een beperking. Als het onderwijs of werk straks weer fysiek is, ervaren deze jongeren dan weer minder inclusiviteit? Bij elkaar kunnen jongeren dus voelen dat hun toekomst onzeker is, niet geheel zonder reden. Er ligt een uitdaging om samen met jongeren de problemen waar zij voor gesteld staan te definiëren, en samen met hen oplossingen te formuleren, om zo tot inclusieve besluitvorming en beleid te komen.

Jongeren hebben de toekomst

Leerachterstand oplopen. Geen baan kunnen vinden. Laat staan een woning kopen. Jongeren kunnen hun leven lang last houden van deze coronacrisis. Hoe voorkomen we welvaartsverlies? En hoe betrekken we jongeren actiever bij besluitvorming en het politieke debat?

De derde kwetsbare groep zijn **(zelfstandige) ondernemers en flexwerkers**. De financiële stress die zij hebben ervaren door de crisis heeft dikwijls een negatieve invloed op andere leefdoelstellingen. De mentale belasting voor deze groep is hoog, evenals de stress voor huisgenoten (bijvoorbeeld partners en kinderen) van deze ondernemers en flexwerkers.

Gezinnen zijn door de crisis geconfronteerd met veel nieuwe uitdagingen. Werk, school en zorgtaken moesten gecombineerd worden en belangrijke sociale contacten met bijvoorbeeld grootouders en collega's werden gemist. Daarnaast maken met name alleenstaande ouders en zorgende gezinnen zich zorgen over hun financiële situatie, zorggebonden kosten en werksituatie.

Tot slot zijn **ouderen** zwaar getroffen door de crisis: zij leven in sociaal isolement, missen het (fysieke) contact met hun kinderen en kleinkinderen en voelen zich minder fit door het wegvallen van dagelijkse lichaamsbewegingen. Dit zorgt onder andere voor een afname van zingeving en kwaliteit van leven. Veel ouderen ervaren somberheid, angst en verminderd geluk. Wel hebben zij (noodgedwongen) meer en meer de mogelijkheden van digitaal contact leren gebruiken.

“Ik was gewend iedere dag met de trappen naar boven en beneden te gaan om mijn dagelijkse beweging te hebben en ging daarna buiten om te lopen voor mijn ontspanning. Ik kon opeens niet meer naar buiten.” - Oudere in verpleeghuis, verkenningdialoog

“Overal voor de verzorgingshuizen is er veel gedaan, er kwamen muzikanten op straat. Maar bij ons, daar komt helemaal niks. Er zijn best veel ouderen die zich niet zo konden vermaken en die zijn echt heel eenzaam geweest.” - Gepensioneerde, themadialoog samen leven

Winnaars en verliezers

De meeste aandacht in de dialoog ging uit naar mentale en sociale dimensie van de crisis. Verschillen tussen ‘winnaars’ en ‘verliezers’ zijn zichtbaar op verschillende vlakken: economisch (werk en inkomen, ondernemerschap), sociaal maatschappelijk (kwetsbare groepen als jongeren en ouderen, gebrek aan sociale interactie/ eenzaamheid) en gezondheid (langdurige naweeën van een coronaziekte, effecten van uitstel van regulier zorg op individuen). Vooral de groepen die al kwetsbaar waren, zijn extra hard geraakt. Denk daarbij ook aan arbeidsmigranten en mensen in de kwetsbare postcodegebieden waar problematiek en thema’s stapelen (taalachterstanden, armoede, werkloosheid, kleine behuizing). In de dialoog is specifiek met een aantal van deze mensen gesproken in de verkenningdialoog met kwetsbare groepen. Ook de mensen met een chronische aandoening die veel binnen moesten blijven, vaak met het hele gezin, voelden zich minder gezien en hadden het zwaarder.

Heeft de samenleving de veerkracht om de mensen en bedrijven waar de crisis onevenredig hard heeft toegeslagen te (onder)steunen? Of wordt deze groep even snel weer vergeten en aan hun lot overgelaten als de echte crisis straks enige maanden achter ons ligt en iedereen zijn eigen oude leventje weer heeft opgepakt? Is de post-corona samenleving er één waar het ieder voor zich is, of waar er solidariteit met en steun voor de slachtoffers van de crisis is?

In de dialoog werd meermaals opgeroepen tot solidariteit en ondersteuning. Hierin ziet men vooral een taak voor de samenleving zelf, waarbij vanuit de overheid een zetje in de rug kan worden gegeven om die zelfredzaamheid van de samenleving te versterken.

De vraag is in hoeverre de overheid hierin een regisserende rol moet pakken. Vanuit de deelnemers aan de dialoog klinkt in ieder geval het sterke signaal om gerichte acties ter versterking van het sociale vangnet en compensatie van slachtoffers in te richten. Denk bijvoorbeeld aan een coronazorgteam dat met de nodige doorzettingsmacht de verliezers van de crisis er weer bovenop helpt.

4.2 Duurzaam economisch herstel

Economisch herstel

Ook op economisch vlak zijn er winnaars en verliezers. Sommige mensen en bedrijven merken slechts beperkt de economische effecten van de crisis, waar anderen hard werden geraakt. Daartegenover staan mensen en bedrijven die hebben geprofiteerd van de crisismoments. Werk je als ondernemer of werknemer in een bedrijfstak die door kon draaien tijdens de crisis, dan merk je in je portemonnee waarschijnlijk weinig. Maar wat als je als zzp'er thuis komt te zitten, als je je baan in de horeca bent kwijtgeraakt, of als er binnen je nul-uren-contract opeens geen werk meer voor je is? Wat als je als zelfstandig ondernemer maandenlang de deuren dicht moest houden? Of als je als ondernemer of werknemer actief bent in de reisbranche, de horeca of in de (fysieke) detailhandel? Dan ben je direct en merkbaar geraakt in je maandelijkse inkomsten. De impact van de economische gevolgen is niet gelijk verdeeld in de samenleving. Supermarkten en online giganten als bol.com en Amazon draaien namelijk hun hoogste omzetten ooit. Wat zijn de gevolgen op lange termijn van deze ongelijkheden?

Het rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) '[Een jaar met corona](#)' laat zien dat de werkloosheid tot dusverre het meest groeide onder jongvolwassenen, laagopgeleiden en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond en/of een laag inkomen. Ook mensen met een arbeidsbeperking hebben minder kansen. Deze groepen behoren relatief vaak tot de flexibele schil. Met name mensen met een tijdelijk of flexibel dienstverband (zoals oproepkrachten en uitzendkrachten) en zzp'ers verloren hun werk, vooral in sectoren die direct geraakt zijn door de coronamaatregelen, zoals de horeca, de culturele-, sport- en recreatiesector, de kledingbranche en de reisbranche.

Voor flexwerkers, uitzendkrachten en oproepkrachten (zo'n drie miljoen Nederlanders) werkt het teruglopen van werkzaamheden door in het inkomen. Deze mensen hebben een kwetsbare positie en vaak weinig financiële buffers om tegenslagen op te vangen. Een deel van hen heeft werk kunnen vinden in branches waar de vraag naar arbeid hoog is.

Investeren na de crisis

Wat gebeurt er met alle bedrijven indien deze na de crisis weer regulier hun belasting moeten betalen? Veel ondernemers waren, zeker ten tijden van de lockdowns, behoorlijk negatief over het voortbestaan van hun bedrijf, maar De Nederlandsche Bank (DNB) [voorspelt](#) dat de Nederlandse economie veel sneller herstelt dan verwacht: economisch herstel trekt stevig aan vanaf het tweede kwartaal van 2021 en in 2022 zal dit herstel zich naar verwachting voortzetten. Voorwaarde hiervoor is dat alle contact beperkende maatregelen verder worden versoepeld en niet meer terugkomen; dan zal naar verwachting in 2023 de economische groei 'normaliseren' tot 1,9 procent.

Na een loodzwaar jaar voor de hele economie en samenleving is er weer licht aan het einde van de tunnel. Steeds meer bedrijven kunnen hun deuren weer openen, waarmee het economische herstel langzaam zichtbaar wordt. Door de steunmaatregelen sinds maart 2020 konden veel bedrijven overeind blijven en bleef het aantal faillissementen laag. Nu er een nieuwe fase is aangebroken, waarin de maatregelen worden afgeschaald, wordt de economische rationale voor de steunpakketten steeds kleiner. Deelnemers aan de dialoog geven aan dat het belangrijk is om terug te keren naar een gezonde economie met een normale economische dynamiek, waarin ondernemingen die in de kern niet gezond zijn niet onnodig overeind worden gehouden.

Welvaart in brede zin

Deelnemers aan de dialoog zien welvaart als een gelaagd en breed fenomeen – het gaat hen niet alleen om geld, maar ook om bijvoorbeeld gelijke toekomstkansen, duurzaamheid en welzijn. Ze vinden dat de welvaart in brede zin regelmatig in de knel is gekomen. Doordat in de coronaperiode jongeren en mensen die het al moeilijk hadden harder zijn geraakt dan anderen en door de sociale armoede; denk aan die arm over de schouder die mensen niet konden geven aan iemand die het nodig had. Maar er was ook aandacht voor positieve ontwikkelingen. Thuiswerken droeg vooral positief bij volgens de deelnemers, hoewel niet ieders thuisituatie geschikt is voor thuiswerken of thuisleren.

Deelnemers dromen van een betere welvaartsverdeling en herstel op verschillende vlakken. Inspirerend daarbij werkt de veerkracht en creativiteit die tijdens de coronacrisis loskwam – juist bij mensen wiens werk in de knel kwam. Denk aan theaterlessen die digitaal werden gemaakt, horecaondernemers die thuis gingen bezorgen en scholen die digitaal gingen lesgeven. Om die veerkracht en innovatie levend te houden en maatschappelijk herstel te faciliteren, zou de overheid en de samenleving wat hen betreft meer vanuit de lange termijn en toekomstgericht moeten gaan denken. Dat sluit aan bij de internationale afspraken die Nederland heeft gemaakt op het gebied van bijvoorbeeld duurzame ontwikkeling (SDG's) en klimaat (Verdrag van Parijs). Tegelijk zijn slimme investeringen gewenst in kleinschalige maatschappelijke initiatieven die er al zijn of anderszins dichtbij zijn. Daarbij is het advies om aandacht te hebben en houden voor onderwijs.

Duurzaam herstel

Naast de vraag of er de komende jaren moet worden ingezet op onder andere het economisch herstel van de coronacrisis, liggen er ook grote uitdagingen om de nationale en internationale afspraken op het gebied van vergroening en verduurzaming te realiseren. Denk bijvoorbeeld aan de doelen uit het klimaatakkoord en grondstoffenakkoord (Nederland klimaatneutraal en circulair in 2050, hernieuwbare energieproductie, transitie van het gas af, schoon transport, etc.) en de genoemde doelen van het Klimaatverdrag van Parijs en de duurzame ontwikkelingsdoelen (SDG's). Of aan de kwetsbaarheden die door de coronacrisis zijn blootgelegd, zoals onbetrouwbaarheid van niet-duurzame internationale handelsketens. Hoe kan de overheid deze vraagstukken meenemen in het vorm te geven herstel- en vernieuwingsbeleid? Hoe kan 'groen' maatschappelijk en economisch herstel van en vernieuwing worden vormgegeven? Welke kansen en dilemma's zijn er wat betreft 'groen' maatschappelijk en economisch herstel van de coronacrisis? Deze vraagstukken kwamen ook zeer sterk naar voren in de middenvelddialog 'economisch herstel' en de wetenschapsdialogen over brede economische welvaart en investeren in lange termijn transitie tijdens het korte termijn herstel.

Er zijn verschillende manieren om duurzaam herstelbeleid vorm te geven. Nu is het moment om hierover na te denken en de belangen af te wegen. Daarbij hoeven groen herstel en maatschappelijk en economisch herstel niet tegenover elkaar te staan, zo wordt betoogd door deelnemers aan zowel de middenveld- als wetenschapstafels. Het [rapport](#) van het World Economic Forum signaleert dat grootschalige risico's zich vooral in de milieuhoeke bevinden. Keuzes om deze risico's voor te zijn, hebben echter wel (nadelige) bijeffecten, vaak op korte termijn. Bijvoorbeeld: mogelijk heeft een grotere focus op duurzaam herstel op de korte termijn

Nederland na de crisis

Op naar duurzaam herstel

Hoewel bestaande uitdagingen door corona op de achtergrond zijn geraakt, bestaan ze nog wel degelijk: klimaatproblematiek, de stikstofcrisis, een grondstoffentekort, en meer. Dat is niet niks. Met het oog op herstel- en vernieuwingsbeleid naar aanleiding van de coronacrisis is de vraag: hoe je neem je duurzame uitdagingen hierin mee? Kunnen we naar aanleiding van de crisis niet enkel herstellen, maar ook duurzaam vernieuwen?

Voor meer informatie over Nederland na de crisis kijk je op: watisjouwidee.nl.

Rijksoverheid

Groene investeringen en belastingen

Voorwaarden aan steun 'grijze' bedrijven

Hervormen internationale handelsketens

Heroverwegen geplande maatregelen

Investeren in duurzame kennis en innovatie

Investeren in duurzame kennis en innovatie

watis jouw idee.nl

impact op het herstel van werkgelegenheid in meer 'traditionele' sectoren. Terwijl het op de langere termijn weer werkgelegenheid

(en klimaatwinst) kan opleveren. Deze afwegingen vragen om verder maatschappelijke discussie en politiek debat.

Eenzijdig horen we in de dialoog 'grote' dromen en wensen, zoals het realiseren van de klimaatdoelen, nieuwe agrarische modellen of het holistisch benaderen van de aarde en de problemen en uitdagingen die voorliggen. Anderzijds horen we veel dichtbijhuiservaringen, verhalen en ideeën. Over het opruimen van zwerfafval, lokaal kopen bij de boer of recyclen van materialen. Daarin hebben mensen zelf een rol, maar vooral lijkt er een belangrijke verantwoordelijkheid weggelegd om in te zetten op bewustwording en gedragsverandering bij burgers. En een oproep om te komen met een stevige visie op klimaat, natuur, grondstoffen, materialen, landbouw en voedsel. Daarbij nodigen deelnemers aan de dialoog de overheid ook uit om vooral een beroep te doen op de creativiteit, kennis en ervaring die al in de maatschappij aanwezig is om dit te realiseren. Mensen onderstrepen ook hier het belang om vooral oog te hebben voor wat er al gebeurt, initiatieven die reeds ontplooid zijn op kleine(re) schaal en te onderzoeken wat nodig is om deze initiatieven en bewegingen groter te maken. In de wetenschapsdialoog 'samen leven' is hier eveneens over gesproken en klonk een waarschuwing om verlies van deze initiatieven te voorkomen door te gaan reguleren.

4.3 Gezonde mensen in een groene leefomgeving

Veranderende waarden

De coronacrisis bleek voor veel mensen een tijd van reflectie. Er is sprake van een herbezinning op en herwaardering van de zaken die belangrijk worden gevonden in het leven. Zo is het belang van rust en ontspanning, privéleven, sociale contacten met familie en vrienden, de (nabijheid van) natuur, klimaat en persoonlijke gezondheid meer op de voorgrond getreden. Het belang van sociaal contact is versterkt door het gebrek hieraan tijdens de crisis en de toegenomen eenzaamheid onder vooral jongeren en ouderen. Een (betere) balans in het leven wordt belangrijk gevonden. Er is meer aandacht voor de fysieke leefomgeving in de directe woonomgeving.

Thuiswerken zet thuis bijvoorbeeld in een ander perspectief: mensen zoeken/vinden een betere balans tussen werk en privé en zien het belang van een comfortabel thuis. Ook is er een nieuwe blik op groen en klimaat. Grotere waardering voor natuur en groen in de leefomgeving, andere omgang met de natuur en meer bewustzijn over mogelijkheden om anders met het klimaat om te gaan. Meer groen en meer ruimte voor ontmoeting op lokaal niveau.

De crisis heeft veel mensen aan het denken gezet over wat belangrijk voor hen is, in hun eigen leven, maar ook in de maatschappij. Het gaat dan om zaken als het waarderen van aandacht en zorgen voor elkaar, solidair zijn met anderen, een gezonde werk-privébalans, meer waardering voor de natuur en meer verantwoordelijkheid en betrokkenheid voor de eigen leefomgeving: de wijk en de buurt. Die bewuste en betrokken levenshouding mag best blijven, horen we in diverse dialogen terug. Dat draagt bij aan je eigen geluk of het breder maatschappelijk welbevinden.

Eerdergenoemde bewustwording en (her)waardering van zaken als rust en groen, gecombineerd met de negatieve effecten van de crisis op mentale en fysieke gezondheid van mensen, leidt ertoe dat men ook droomt van nieuw gedrag: groener en gezonder. Als het aan de deelnemers ligt, bewegen straks meer mensen dan ooit in de buitenlucht; sporten in het park en wandelen in de natuur. Dat is niet alleen goed voor het lichaam, maar ook voor de geest en het biedt de mogelijkheid anderen te ontmoeten. Mensen combineren werk en thuis op een andere manier dan voorheen, waardoor een meer ontspannen tempo van leven ontstaat. En men eet gezonder, duurzamer en meer lokaal, we recyclen meer en ruimen afval op.

"Ik heb een jong gezin en een drukke baan. Ik zat in een ratrace voor corona waar ik in maart ineens uit viel. Alles was stil en rustig en ik dacht: en nu? Van haasten naar onthaasten is wat er in het begin gebeurde en ik moest eraan wennen. Nu waardeer ik het wel en neem ik meer tijd voor alles. Ik ga rustig naar school, ik kom weer rustig thuis en log in. Tijdens de middag kan ik het eten alvast voorbereiden. Deze voordelen zou ik vast willen houden na de corona crisis." - Toezichhouder en handhaver in de kinderopvang, themadialoog gezondheid

Welke kansen biedt de coronacrisis voor de (her)inrichting van de fysieke leefomgeving? Ook in de middenvelddialoog over fysieke leefomgeving bleek veel enthousiasme bij middenveldpartijen om met burgers samen te kijken naar doorontwikkeling van de fysieke leefomgeving – zowel in de stad als in de natuur. Mensen

zien kansen om samen met burgers te bouwen aan aantrekkelijke woon- en leefplekken. Omdat burgers meer dan voorheen betrokken zijn bij hun omgeving.

Gezondheid en zorg

De coronacrisis heeft naar verwachting een structurele impact op hoe we naar onze gezondheid en onze gezondheidszorg kijken. Op basis van verschillende onderzoeken en gesprekken met stakeholders, komen op het terrein van onze gezondheid en onze gezondheidszorg drie rode draden duidelijk naar voren.

Inzicht 1:

De coronacrisis zet aan tot verdere verbetering van onze gezondheidszorg

De Nederlandse gezondheidszorg behoort tot een van de beste ter wereld, maar verdere verbetering blijft mogelijk. De coronacrisis toont de kwetsbare plekken in ons zorgstelsel en biedt daarmee aanknopingspunten voor verder verbeteringen. Meer aandacht voor digitalisering, passende zorg, preventie, samenwerking, regie, weerbaarheid, en gegevensuitwisseling in de zorg kan de kwaliteit, toegankelijkheid en betaalbaarheid van onze zorg vergroten. De coronacrisis lijkt een aantal van deze ontwikkelingen in gang te zetten of te versnellen. De vraag is hoe deze tendens kan worden vastgehouden en waar deze mogelijk verder ondersteuning kan gebruiken.

Inzicht 2:

De coronacrisis zal ook op de (middel)lange termijn tot gezondheidsschade kunnen leiden

Om negatieve gezondheidseffecten te beperken, zou de niet-corona zorg zo snel mogelijk weer moeten worden opgeschaald.

“Door corona is veel medische zorg gestopt. Ik deed een revalidatietraject deze zomer, dat viel plat. Ik kon helemaal niks, dat merkte ik direct aan mijn conditie en fysieke herstel. Maar ik zie het ook om me heen: vrienden die geopereerd zouden worden, kinderen die buisjes zouden krijgen, mensen die niet meer kunnen sporten... ons fysieke welbevinden komt in de knel.” - Huisvrouw, verkenningsdialoog

Overbelasting van het zorgpersoneel bemoeilijkt dat, volgens meerdere betrokkenen. De coronacrisis heeft de toegankelijkheid van de zorg tijdelijk onder druk gezet. De reguliere, niet-acute zorg is in de pandemie afgeschaald en er is sprake geweest van uitgestelde zorgvraag. Inhaalzorg heeft slechts in beperkte mate kunnen plaatsvinden. Het is van belang de reguliere zorg zo snel mogelijk weer te herstellen én ruimte te creëren voor inhaalzorg. Op die manier kan structurele en lange termijn gezondheidsschade die indirect het gevolg is van de coronacrisis beperkt blijven. Tegelijkertijd kampt zorgpersoneel nog steeds met een hoge werkdruk. Na de coronacrisis dreigt een knelpunt te ontstaan doordat zorgpersoneel moet bijkomen van de hoge werkdruk. Tegelijkertijd bestaat bij iedereen de wens om de levering van niet-corona zorg zo snel mogelijk te herstellen. Huisartsen hebben het afgelopen jaar ten minste 1 miljoen minder doorverwijzingen gedaan naar specialistische medische zorg. Daar komen de uitgestelde reguliere behandelingen van reeds gediagnosticeerde patiënten bij. Deze mensen kunnen langdurig de gevolgen van de uitgestelde zorg ervaren. Deze persoonlijke geluiden zijn in de dialoog veelvuldig naar voren gekomen.

Langdurige ziekte als gevolg van de naweeën van een coronabesmetting kan leiden tot verlies van inkomen of een langdurig verslechterde gezondheid. Meer onderzoek naar de langdurige klachten van COVID-19 is daarom gewenst. De kennis over de

lange termijn impact van het virus op de gezondheid is vooralsnog beperkt. Meer inzicht in de oorzaken en gevolgen van Long COVID kan helpen om tot een goede behandeling te komen van langdurige klachten.

De coronacrisis raakt het welbevinden. De pandemie en de contact beperkende maatregelen kunnen een negatieve impact op de leefstijl en de mentale gezondheid hebben. De meest onschuldige varianten hierin zijn de toegenomen ‘coronakilo’s’ of tijdelijke neerslachtigheid van het vele binnen zitten en het weinige sociale contact. Ook blijkt uit laatste cijfers dat mensen minder zijn gaan bewegen en meer zijn gaan roken, maar daartegenover minder zijn gaan drinken tijdens de crisis. Het is van belang een gezonde leefstijl na te streven. Sporten en een gezonde voeding zijn belangrijke elementen binnen die gezonde leefstijl. Daarnaast kunnen angst, stress of eenzaamheid door de coronacrisis juist vaker naar voren komen en de mentale gezondheid negatief beïnvloeden. Wel kan de impact van de coronacrisis per regio en/of groep sterk verschillen. De gezondheidsrisico’s zijn niet eerlijk verdeeld in de samenleving. Jongeren en ouderen lijken met name kwetsbaar. Kwetsbare groepen lijken nu ook juist meer kans te maken op een negatieve mentale gezondheid. Het is van belang niet alleen naar de directe gezondheidseffecten van het virus te kijken, maar ook de mentale gezondheid van degenen die niet direct door het virus geraakt worden in het oog te houden.

Inzicht 3:

De coronacrisis benadrukt het belang om richting toekomstige virusuitbraken stil te staan bij de complexe afweging tussen het inperken van het virus en het beperken van vrijheden

De coronacrisis toont een dilemma tussen het inperken van het virus en het beperken van vrijheden. De contact beperkende maatregelen leiden tot inperking van het virus en zorgen ervoor dat de volksgezondheid en de gezondheidszorg beschermd worden. Tegelijkertijd leiden deze maatregelen tot een beperking van de vrijheden en hebben niet alleen grote maatschappelijke gevolgen, maar ook gezondheidsgevolgen (denk aan depressie, angsten, fysiek minder fit en stress. Mensen met een chronische ziekte of een beperking hebben hier nog meer last van (gehad) dan anderen. Het is lastig een goede balans te vinden in dit dilemma: de kennis over het virus, de opvattingen in de samenleving en de effecten van de maatregelen wijzingen continu.

Veel beleid is gedurende de crisis vormgegeven en verder aangepast. Na afloop van de coronacrisis is het van belang het gevoerde beleid goed te evalueren. Daarbij is het wenselijk expliciet stil te staan bij de vraag hoe we als samenleving invulling willen geven aan het dilemma tussen het inperken van een virus en het beperken van onze vrijheden. Dit stelt ons in staat een volgende pandemie effectief en gezamenlijk aan te pakken.

Tot slot heeft de coronacrisis ons ook geconfronteerd met de gevaren voor de menselijke gezondheid die schuilen in de omgang met natuurlijke ecosystemen en (wilde) dieren. Veel besmettelijke ziekten kennen een dierlijke oorsprong en springen over op mensen. Het is verstandig rekening te houden met nieuwe crises, en om te leren van de afgelopen coronacrisis, aan de hand van bovenstaande inzichten.

Wonen en verkeer

Voor deelnemers aan de dialoog gaat het vooral om groen en ruimte om huizen heen. Een aantrekkelijke leefomgeving, duurzaam vervoer dat goed bereikbaar is en vooral: betaalbare woningen voor iedereen. Zowel in de ervaringen tijdens de coronacrisis, als wanneer het gaat om de toekomst. Het belang van een aantrekkelijke omgeving om het huis, maar ook het huis

zelf is nog belangrijker geworden. Mede daardoor is de schaarste aan woningen en de kwetsbaarheid van sommige groepen op de woningmarkt (zoals starters of nieuwkomers) veel meer naar voren gekomen en ook nog groter geworden.

Als het gaat om de toekomst dan hopen deelnemers aan de dialoog dat er iets gebeurt aan die schaarste – ze dromen van creatieve,

out-of-the-box oplossingen waarmee we in Nederland meer woonruimte creëren. Er komen concrete vormen naar boven, zoals Tiny Houses inzetten, woningruil organiseren, kantoorpanden ombouwen tot studenten- of gezinshuizen, doorstroomwoningen voor studenten of starters realiseren, woonvormen waarbij oud en jong bij elkaar wonen en gemeenschappelijke buitenruimtes creëren. Als mensen maar willen: dat is een voorwaarde. Ook ideeën om de markt te reguleren kwamen hier voorbij, zoals het moeilijker maken voor huisjesmelkers, het stimuleren van de bouw van betaalbare woningen of het centraal opvragen van de wensen van mensen zodat bemiddeling en spreiding mogelijk wordt. Diverse deelnemers benadrukken niet zozeer de inhoudelijke creatieve oplossing zelf, maar zien wel processtappen voor zich waarmee het proces innovatiever wordt, zoals het betrekken van universiteiten, of het ontwikkelen van een integrale visie op steden – lerend van het buitenland. Ook de overheid en de woningcorporaties komen daarbij regelmatig in beeld: bijvoorbeeld om te reguleren en om een visie te ontwikkelen. Dichtbij huis zien mensen graag lokale initiatieven ontstaan, waarbij burgers een actieve rol pakken en krijgen in het aantrekkelijk houden en maken van hun eigen leefomgeving. Groen speelt daarbij een belangrijke rol. Opvallend is dat de sociale kant van wonen naast de fysieke kant telkens terugkeert. Samen bouwen aan je wijk is op zich al verbindend. En die groene plekken leveren ook ontmoetingsmomenten op.

“Ik droom over betaalbare woningen en voldoende ruimte, ook als je bijvoorbeeld thuis moet werken. Veel van de onrust in de steden gaat nu volgens mij over de drukte, geen ruimte hebben. We moeten op een andere manier woningbouw realiseren.” - Gepensioneerde, themadialoog wonen

“Als je kijkt naar Nederland zou de manier van wijken opbouwen anders kunnen, zodat ontmoetingen echt plaatsvinden. Veel groen, veel ruimte tot beweging. De infrastructuur is de verantwoordelijkheid van de overheid, de samenleving maken mensen zelf.” - Wethouder, themadialoog samen leven

Aantrekkelijke buitenruimtes met groen realiseren. Ook hiervoor zijn creatieve ideeën, van schooltuinen tot buitenspeeltuinen voor volwassenen. Maar vooral het proces wordt hier benadrukt: op een actieve manier burgers betrekken bij hun leefomgeving leidt zowel tot het opknappen van de ruimte als tot versterkte verbinding.

Ook voor duurzamer vervoer zien deelnemers een rol voor de overheid. Mensen willen dat duurzaam vervoer aantrekkelijk wordt gemaakt. Vooral het openbaar vervoer wordt genoemd: zorg dat dit betaalbaar, aantrekkelijk (schone, ruime treinen) en bereikbaar is. Spreiding van werk en schooltijden door combinatie van thuis en op locatie leren en werken gedurende de dag kan de spits in het OV verder ontlasten.

De woningmarkt en directe leefomgeving

Net als in de jaren voor de coronacrisis stegen de huizenprijzen en was er sprake van krapte op de woningmarkt. Tijdens de dialoogtafels komt de krapte op de woningmarkt veel terug, waarbij wordt aangegeven dat het lastig is voor veel mensen om een woning te vinden, zeker voor groepen als starters en statushouders. Daarnaast heeft de coronacrisis veranderingen in de woningbehoeften aangebracht. In een tijd waarin veel thuisgewerkt moet worden, ligt het ook voor de hand dat woningbezitters investeren in het verhogen van hun wooncomfort. De sterkste groei in hypotheeklen voor verbouwingen is te zien bij jongere huiseigenaren. Hoewel een deel van de huizenbezitters beschikking heeft over extra ruimte om bijvoorbeeld een kantoor te maken, is dit bij met name kwetsbare groepen veel minder het geval. Ook in de dialogen kwam veel terug dat bijvoorbeeld jongeren bijvoorbeeld te lijden hebben gehad onder het gebrek aan ruimte om thuis te werken.

“Ik doe een studie. Ik word wakker, ga achter m'n computer zitten in m'n kamer. En aan het einde van de dag ga ik weer m'n bed in. Het gaat maar door en door. De muren komen op me af, want ik blijf steeds in dezelfde ruimte.” - Student, themadialoog wonen & verkeer

Hetzelfde patroon zien we bij de herwaardering van groen. In de dialoog komt veel naar voren dat de coronacrisis ervoor gezorgd heeft dat mensen meer van hun tuin en van natuurparken in de buurt gebruik zijn gaan maken, en dat in de toekomst willen blijven doen. Maar lang niet iedereen heeft een tuin, en in en rondom in de grote steden zijn op sommige plekken recreatie- en natuurgebieden schaars. De hypothese die volgt op de herwaardering van groen en ruimte is dat de steden aan populariteit zouden kunnen verliezen. De eerste tekenen hiervoor zijn aanwezig: de prijzen in de steden en hun directe omgeving nam minder toe dan gemiddeld, terwijl de prijzen in de buitengebieden juist sterker stegen. Dit kan echter ook het gevolg zijn de grote stijging van de huizenprijzen in deze gebieden van de afgelopen jaren.

“Ik heb het geluk dat ik een grote woning heb met een tuin eromheen waar ik kan vertoeven en dan heb ik ook nog een groot natuurgebied met bossen om de hoek. Dat heeft mij er doorheen gesleept.” - Zzp'er bewonersparticipatie, themadialoog wonen & verkeer

Het feit dat we meer zijn gaan thuiswerken zorgde voor herwaardering van groen in de omgeving, maar ook voor lege kantoorruimtes. De dalende vraag naar kantoorruimte kan mogelijk structureel zijn. Ook tijdens de dialoogtafels werd het omzetten van kantoorruimte als kans gezien. Dit biedt kansen voor het terugdringen van het woningtekort door het ombouwen van kantoorruimtes naar woningen.

Tot slot heeft een afname van migratie gevolgen gehad voor de vraag naar woningen. Het wegblijven van hoogopgeleide arbeidsmigranten (expats) door de coronacrisis, is de belangrijkste oorzaak dat in Amsterdam het aanbod van woningen (als enige plek in Nederland) toenam. De vraag is in hoeverre het wegblijven van arbeidsmigranten een structurele trend is en wat de effecten zijn voor de lange termijn. Vooralsnog zijn er indicaties dat het effect tijdelijk is.

4.4 Sociale en mentale veerkracht van de samenleving

De coronacrisis heeft de samenleving hard geraakt, maar ook de veerkracht van de mens getoond. Mensen pasten zich aan nieuwe omstandigheden aan, vernieuwden en innoveerden. Deze veerkrachtigheid speelt ook na de pandemie een grote rol. Nu de maatregelen de afgelopen maanden steeds verder versoepelen, zien we ook dat burgers snel weer hun reguliere leven van voor de crisis oppakken. Mensen willen weer naar kantoor of op een vliegvakantie. Hoe kunnen we, nu door het afbouwen van de maatregelen het 'oude normaal' weer lonkt, het momentum voor vernieuwing vasthouden? In hoeverre moet er bijgestuurd worden om positieve veranderingen te laten beklijven?

“Corona bewijst de innovatiedrang van de mens: ik ben gaan roller skaten, gaan wandelen, doe kledingruilhandeltjes met vrienden...er werd echt gedacht in mogelijkheden in mijn vriendengroep. Creativiteit is ontkiemd. Dat wil ik graag vasthouden. Het zou mooi zijn als we zo kunnen blijven denken.” - Freelance marketeer, themadialoog natuur & milieu

“Ik wist eerst niet goed hoe ik het theater moest organiseren als je elkaar niet kunt zien. In een paar dagen heb ik bedacht hoe ik de theaterlessen digitaal kon geven. Ik werd flink uitgedaagd in mijn creativiteit.” - Theaterdocent, themadialoog welvaart & inkomen

Er lijkt een diepe wens te zijn voor een inclusieve samenleving waarin er oog is voor iedereen en waar sprake is van gelijke kansen. Initiatieven die in de dialoog werden benoemd die dat ondersteunen, zijn vooral acties en projecten op lokaal niveau. Veel deelnemers zien daarin een belangrijke en actieve rol voor burgers zelf, maar kijken ook naar de overheid om die initiatieven en acties te stimuleren, ondersteunen en breder te communiceren.

Geluk en ontspanning

Deelnemers aan de dialoog zien ernaar uit om hun leven 'na de crisis' weer op te pakken en zien in het vormgeven aan het eigen geluk en ontspanning vooral een verantwoordelijkheid bij zichzelf en de samenleving als geheel.

Als deelnemers nadenken over geluk en ontspanning, vragen de deelnemers wel aandacht voor het organiseren van ontmoetingen op lokaal niveau, vooral met mensen die zich buiten iemands eigen

bubbel bevinden. Hier wordt een oproep gedaan voor stimulering vanuit de (decentrale) overheden, maar ook om het betrekken van burgers bij het bedenken en uitvoeren van deze ideeën. Deze wens en behoefte spreekt duidelijk uit de dialogen. Mensen zijn bereid hierin veel zelf te doen, maar kijken wel naar de overheid als initiator en facilitator van dit proces. Daarnaast is er een wens om manieren te vinden die helpen om dat wat er de afgelopen periode gebeurd is een plek te geven. Dit kan eventueel door een landelijke campagne om hierover met elkaar in gesprek te gaan, maar ook door het onderwijs en bedrijfsleven te stimuleren en inspireren om deze taak op zich te nemen.

Saamhorigheid

“Alleen samen krijgen we corona onder controle”, was het motto van de campagne die in maart 2020 werd gelanceerd. In het begin van de crisis ontstond een groot gevoel van saamhorigheid: wijkinitiatieven, wandelclubjes, samen klappen voor de harde werkers in de zorg. Opeens keken we weer meer om ons heen. De realisatie dat het virus iedereen kan treffen deed verschillen vervagen. In de dialogen springt het behoud van deze saamhorigheid en verbinding er uit als grote wens voor de toekomst. De verbinding en saamhorigheid zijn door de crisis toegenomen en van groot belang gebleken om de crisis te doorstaan.

Ondanks het breed gedeelde gevoel dat de saamhorigheid is toegenomen door de crisis, zijn er ook zorgen. De bubbels waarin we werden teruggeworpen, zijn door de crisis wel erg klein geworden, en zijn dan ook nog vaak digitaal. Er is weinig (informeel) contact met mensen die misschien net wat anders in het leven staan. Voorheen zou je hen tegenkomen op het werk, in verengings- of sportverband, maar door corona vonden deze ‘spontane ontmoetingen’ niet meer plaats. Veel mensen zijn zelfs bang geworden voor vreemden. De protesten tegen corona-

maatregelen en de ruimte voor complottheorieën en ‘alternatieve waarheden’ lijken toe te nemen. Door de coronaregels is er een groot besef dat ieder contact een risico is. Dit staat haaks op de behoefte om juist wel weer vreemden te ontmoeten. Aan de andere kant laten de diverse fieldlab-evenementen en de ervaringen na het versoepelen van de maatregelen zien hoe snel mensen weer wennen aan directe en nabije contacten.

Bij het denken over Nederland na de crisis is het belangrijk om de vraag te stellen in hoeverre de plannen bijdragen aan de saamhorigheid, of dat er mogelijk elementen zijn die de saamhorigheid juist onbedoeld kunnen bedreigen. Hoe kunnen we de gevoelens van saamhorigheid behouden? Denk bijvoorbeeld aan de volgende opties die zijn geopperd in de dialoog:

- a. Een actieve rol van burgers in het ontplooiën van initiatieven gericht op verbinding en aandacht voor elkaar. Gecombineerd met een ondersteunende rol van de overheid bij bestaande (lokale) initiatieven. Tegelijk wordt ook benoemd dat structurele, grote problemen op het gebied van samen leven niet alleen door lokale initiatieven ondervangen kunnen worden.
- b. Na de crisis het leven gefaseerd weer met elkaar vormgeven, waarbij er extra aandacht moet uitgaan naar kwetsbare groepen, zoals jongeren. Hoe zorgen we ervoor dat iedereen, bijvoorbeeld door begrijpelijke communicatie, daarin wordt meegenomen?
- c. Het actief betrekken van burgers als het gaat om ideeënvorming voor de toekomst. Naast de lokale initiatieven, noemen mensen burgerparticipatie ook als een thema op zich. Ze vinden het belangrijk dat de overheid in gesprek is met burgers over beleid en over de samenleving.
- d. De fysieke ruimte zo inrichten, dat die uitnodigt tot meer ontmoeting.

Vertrouwen

In de dialoog is er door de deelnemers veel gesproken over vertrouwen en wantrouwen. Een groot deel van de betrokken burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en wetenschappers ziet de coronacrisis als een voedingsbodem voor groeiend wantrouwen. Er zijn verschillende elementen die dit beïnvloeden: competentie en intentie, transparantie en aanspreekbaarheid en procedurele rechtvaardigheid. Het is opvallend dat een verzameling aan mediaberichten en de statistieken de afgelopen jaren een diffuus beeld lijken te schetsen. Aan de ene kant is te lezen en horen dat mensen het vertrouwen in instituties verliezen, terwijl dit aan de andere kant bij verschillende metingen (nog) niet terug is zien. De focus ligt hier op de instituties die ook in de dialoog en het publieke debat veel naar voren komen: overheid, politiek, regering, rechtspraak, (uitvoerings)organisaties (o.a. Belastingdienst, UWV, IND, politie, RIVM) en de media.

Er is relatief veel vertrouwen in de wetenschap. Hetzelfde geldt voor de media en de rechtstaat, maar dat vertrouwen leek in 2020 iets te dalen. Alternatieve meningen zijn steeds meer aanwezig in het publieke debat. De onzekerheid en angst die COVID-19 met zich meebrengt, kan een voedingsbodem zijn voor alternatieve meningen en wantrouwen in de overheid en instituties. In de dialoog wordt dit als een zorgelijke ontwikkeling gezien. In de dialogen rond Nederland na de crisis komen duidelijke zorgen over economische ongelijkheid en het effect daarvan op onder andere het vertrouwen in de overheid. Daar waar mensen al zorgen hebben om hun inkomen, lijkt de angst 'voor het systeem' toe te nemen. Het vertrouwen van de burger in de overheid en van de overheid in de burger zijn dus nauw verweven. Het sterke verband tussen deze twee vormen van vertrouwen komt ook terug bij de dialoogtafels.

“Toen de crisis net begon, heb ik het heel erg moeilijk gehad en er bepaalde ideeën aan over gehouden, waardoor mijn omgeving mij is gaan verstoten. Ik raakte steeds meer in isolement en werd door mensen die ik minder goed kende opgevangen. Deze mensen waren veel met complottheorieën bezig, maar ze waren ook heel erg begripvol en luisterden wel naar mijn verhaal. Het had heel weinig gescheeld of ik was zelf ook aan het complotdenken geraakt. Het waren vrienden die het op tijd zagen en mij hadden opgevangen. Nu heb ik gelukkig geen last meer van het complotdenken, maar ik heb wel heel veel geleerd over de mensen die hierin terecht gekomen zijn. Dit zijn onbegrepen mensen, waarbij het contact met eigen kringen verwaterd is en die mensen vinden via elkaar via social media en versterken elkaars gedachten.” - Werkzoekende/vrijwilliger, themadialoog samen leven

Hoe kunnen we weer meer vertrouwen creëren? Hierbij kan gedacht worden aan verschillende oplossingsrichtingen, aangedragen vanuit de wetenschap, bestuur en deelnemers aan de dialoog:

- De roep om meer inclusieve en toegankelijke dienstverlening komt vaak naar voren in adviezen en de dialoog.
- Hier hangt een roep om meer burgerparticipatie mee samen. Dan moet het volgens veel respondenten bij onderzoeken wel gaan om échte inspraak.
- Er liggen kansen op het gebied van inclusiviteit door de 'cannots' actief te signaleren en vanuit het individu te denken (maatwerk).

- Veel deelnemers uit de dialoog vragen de overheid om andersom ook meer vertrouwen te hebben in burgers en dat te laten zien.
- Juist de coronacrisis heeft een duidelijke wens van burgers naar voren gebracht, namelijk de wens om beter geïnformeerd te worden over de afwegingen rondom besluitvorming.
- Er is de ambitie om te werken aan een overheid die ruimte geeft aan professionals, lange termijn keuzes durft te maken en zelfreflectie toont. Daarvoor is tijd en ruimte nodig, zonder dat verbetermaatregelen elkaar in snel tempo opvolgen of bijvoorbeeld sprake is van nieuwe interdepartementale herindeling. Ook zijn er randvoorwaarden nodig, zoals geld, personeel, ICT en de ruimte om te kijken naar de effecten in de praktijk.

“Ons idee: een basishouding van vertrouwen vanuit de overheid. Dat betekent dat er soms misbruik wordt gemaakt, maar dat mag niet de basis zijn voor regels. De uitzondering moet niet de regel maken voor iedereen. Ga in plaats daarvan uit van vertrouwen. We hebben daarin allemaal als mensen iets te doen: start met vertrouwen en niet met regels voor wat er mogelijk mis zou kunnen gaan.” - Meerdere deelnemers, themadialoog geluk & ontspanning

4.5 Het nieuwe werken en leven in een blended samenleving

Digitalisering

De shift van offline naar online was al voor de coronacrisis bezig, maar is het afgelopen jaar in een ongekeerde stroomversnelling gekomen. En deze ontwikkeling is naar verwachting blijvend. Alles wat maar enigszins online kan, gebeurt tegenwoordig online. En dat zien we over de volle breedte van de samenleving. Door de coronacrisis werkten we (waar mogelijk) voor de volle 100% online, de verwachting is dat dit na de crisis een hybride-vorm krijgt. Maar wat is ervoor nodig om de voordelen van de versnelde digitalisering vast te houden en de nadelen te ondervangen?

Wat betekent de verschuiving van de offline samenleving naar de online samenleving voor beleidsterreinen? Welke kansen en risico's biedt dat? Is actieve sturing gewenst en zo ja in welke richting of hoeven alleen de negatieve neveneffecten te worden ondervangen? Welke zijn dat dan en hoe gaan we daarmee om?

Digitalisering van de samenleving is op een hoger plan gekomen en werkt door in alle facetten van de samenleving. Niet alleen als het gaat om thuiswerken of online onderwijs, maar ook voor bijvoorbeeld online medische consulten en online monitoring van vitale functies van patiënten. Van live gestreamde concerten tot het online bijwonen van uitvaarten.

Dit schept nieuwe (economische) kansen en mogelijkheden, maar aan de andere kant zijn hieraan ook grenzen als het bijvoorbeeld gaat om onderwijs en werk, waar ten minste op onderdelen ook directe (niet digitale) interactie nodig zal blijven. Het verandert in elk geval de manier waarop de samenleving zich organiseert, werpt een ander licht op mobiliteitsbehoeften en vraagt ook om extra aandacht voor de onderliggende digitale infrastructuur en de beveiliging van de datacommunicatie.

Nederland na de crisis

Nieuwe balans offline en online samenleving

Hoe pakken we kansen? Welke uitdagingen zijn er? Wat is er nodig? Wie is aan zet?
Voor meer informatie over Nederland na de crisis kijk je op: watisjouwidee.nl.

Kansen

Welke kansen zijn er voor een hybride vorm van zorg, werken, onderwijs, winkelen, kunst en cultuur en sociale contacten?

Uitdagingen

Versillende uitdagingen vragen om aandacht: kan iedereen meekomen, cybercrime, (stads)distributie, spreiding mobiliteit, andere woonbehoefte, minder kantoorruimte, leegstand kleine detailhandel en betekenis online sociale contacten.

Nodig

Benodigdheden voor de online samenleving: iedereen meenemen, investering in glasvezel en 5G, meer dataverkeer en datacentra, digitale veiligheid en digiwijsheid.

[watis jouw idee.nl](https://watisjouwidee.nl)

Onderwijs

Jonge Nederlanders die onderwijs volgen hebben het afgelopen jaar veel onderwijs vanuit huis moeten volgen. In het primair onderwijs betekende dit een grote verantwoordelijkheid voor ouders, die een groot deel van de begeleiding van hun kind als scholier op zich moesten nemen, met wisselend succes. In het voorgezet onderwijs en zeker in het hoger onderwijs is er meer verantwoordelijk voor het eigen leerproces op het bordje van scholieren en studenten zelf terechtgekomen. Enkele effecten hiervan zijn:

- Verminderde leerervaring voor scholieren en studenten in het algemeen. Dit geldt in het bijzonder voor scholieren en studenten die:
  - de structuur (zowel fysiek als sociaal) van school nodig hebben om zich goed tot leren en studeren te zetten waarvan de ouders niet voldoende geëquipeerd zijn of tijd hebben om begeleiding goed op zich te nemen
  - niet in voldoende mate over digitale middelen beschikken (of de financiële middelen om deze aan te schaffen) om goed mee te komen in het onderwijs.
- Meer uitval en studie vertraging. Mogelijk moeten veel jongeren op middelbare scholen blijven zitten.
- Verminderd zicht op kwetsbare jongeren, voor wie school ook vaak een 'veilige' plek was, of in ieder geval een plek waar ze in het zicht waren van opleiders.
- Anderzijds meer ruimte voor mindervaliden om deel te nemen aan het onderwijs.

De langetermijneffecten van bovenstaande moeten blijken. De komende jaren kunnen we de effecten van herstelplannen zoals het Nationaal Programma Onderwijs volgen. Het inhalen van alle achterstanden zal wellicht een te grote opgave blijken. Een zekere flexibele, ontspannen omgang – het niet problematiseren, maar

normaliseren – met achterstanden en vertraging van scholieren en studenten lijkt daarom op zijn plek. Dat is een maatschappij-brede opgave, niet enkel één voor de onderwijssector.

Deelnemers aan de dialoog dromen ervan dat onderwijs en werk meer aansluit bij het individu. In het onderwijs mag bijvoorbeeld meer tijd besteed worden aan geluk, identiteitsvorming, toekomstperspectief en informeel contact. Veel mensen staan ook

stil bij wat een goede werk en privé balans inhoudt en hoe zij deze balans kunnen behouden. Veel dromen en ideeën gaan over het mogelijk maken van ontmoetingen. Elkaar echt zien en vragen hoe het gaat komt zowel onderwijs als werk ten goede. Wanneer werk en onderwijs zowel online als live zijn, moeten scholen, werkgevers en de overheid goed kijken naar hoe dit leidt tot kwaliteit en flexibiliteit. Ontmoetingen zouden weer onderdeel moeten zijn van het leer- en werkleven; dit verdient volgens veel stakeholders

herstel. Jezelf motiveren om onderwijs te blijven volgen blijkt een grote uitdaging voor veel jonge mensen. Daartegenover staat dat online onderwijs en online werken kansen biedt op het gebied van toegankelijkheid, gelijkheid en flexibiliteit. Dit mag vastgehouden worden en in goede banen geleid worden door zowel de overheid, scholen als werkgevers.

Hybride werken

Rondom thuiswerken zijn veel ideeën: bedrijven, overheid en burgers samen kunnen daarvoor de goede randvoorwaarden scheppen zodat vooral de voordelen van het thuiswerken versterkt worden.

*“Mijn werkgever is heel flexibel geworden wat betreft werktijden. Ik werk drie dagen en ik werk nu twee dagen thuis. Het is allemaal goed ingericht, we mogen met weinig mensen op kantoor zijn en daardoor is het heel rustig. Ik kan later beginnen, het maakt niet uit. Het is heel flexibel en daardoor heel fijn werken.” -
Administratief medewerker, themadialoog wonen & verkeer*

Vooraf hoogopgeleide werknemers en werknemers tussen de 25 en 54 jaar oud werken volgens verschillende onderzoeken veel (deels) thuis. Werknemers met een lagere of middelbare opleiding werken vaak (deels) op locatie. Het gaat vooral om werknemers die tijdens de crisis werkzaam zijn in de horeca, zorg en de bouw. Dit is ook iets wat terug te zien is in de persoonlijke verhalen van deelnemers uit de dialoog.

Hybride werken bestond al langer waarbij communicatie meestal via mail, apps en telefoon verliep. Op individuele basis werden

afspraken tussen werkgever en werknemer gemaakt. De schaal waarop nu ook via allerlei digitale verbindingen wordt gewerkt opent ongekende mogelijkheden voor hybride werken.

Hybride werken brengt zowel voor- als nadelen. Als voordelen van hybride werken zijn naar voren gekomen: meer zeggenschap over het werk, efficiënter werken, een betere spreiding van het woon-werkverkeer, een betere balans tussen werk en privé en besparing

op de kinderopvang. Maar niet voor iedereen is het thuiswerken optimaal. Niet iedereen heeft goede internet- en ICT-faciliteiten en ook niet iedereen kan dat betalen. De fysieke werkhouding vraagt om aandacht evenals een goede scheiding tussen werk en privé. Ook voelen veel mensen zich eenzaam en missen zij het sociaal contact met collega's, zoals ook stond beschreven bij 'persoonlijk leed'.

Er bestaat bij deelnemers aan de dialoog behoefte aan het mogelijk maken van thuiswerken op een verantwoorde manier. Werkgevers kunnen dit organiseren door afspraken te maken en bijvoorbeeld faciliteiten en ruimtes ter beschikking te stellen (zowel thuiswerkplekken als kantoorruimtes die geschikt zijn als ontmoetingsplek). Mensen kijken ook naar de overheid, vooral als het gaat om toezicht (hoewel onduidelijk hoe dat dan vorm zou kunnen krijgen), belastingmaatregelen en het stimuleren van digitale geletterdheid. Tenslotte kijken mensen ook naar zichzelf en elkaar, bijvoorbeeld om grenzen tussen werk en privé te bewaken en zelf te sturen op een balans die goed voor hen is.

Digitale dienstverlening

Ook op andere vlakken heeft digitalisering tot innovaties geleid. Zoals de digitalisering in de zorg waarin consulten met medisch specialisten meer en meer op afstand kunnen plaatsvinden en vitale functies van patiënten online kunnen worden uitgelezen, als ook in de commerciële dienstverlening. Hypotheekadvies krijg je tegenwoordig volledig online, waar voorheen een bezoek aan een adviseer noodzakelijk was. Ook in de kunst en cultuursector zijn blended vormen van het bijwonen van concerten en theatervoorstellingen ontstaan. Zelfs het bijwonen van begrafenissen kan tegenwoordig vanuit huis.

Deze hybride, blended vormen van dienstverlening zullen naar verwachting een blijvende plek in de samenleving behouden. Uit de dialoog met het middenveld over innovatie en digitalisering komt naar voren dat men kansen ziet voor nog ingrijpender vernieuwingen op dat vlak, maar dat omgang met data echt een aandachtspunt is.

Arbeidsmarkt

Flexibele schil

De toekomst van de arbeidsmarkt is veelvuldig in het dialoogtraject besproken. In het vierde kwartaal van 2020 waren er ongeveer zes miljoen vaste krachten en drie miljoen flexkrachten. Onder flexwerkers worden alle werkenden verstaan die geen vast contract met hun werkgever/opdrachtgever hebben. Dit wordt ook wel de flexibele schil genoemd. Een vast contract biedt zekerheid in de zin van ontslagbescherming, promotiemogelijkheden en pensioenopbouw. En veelal een ruime inkomensvoorziening bij ontslag met arbeidsbemiddeling. Belangrijk is ook dat een vast contract meer kansen biedt op persoonlijke- en beroepsmatige groei. Werkgevers in Nederland, aan de andere kant, willen graag flexibiliteit in een deel van hun personeelsbestand om bij piek en ziekte extra arbeidskrachten in te kunnen zetten, zonder daar langdurig aan vast te zitten.

De inzichten en belangen van werkgevers en vakorganisaties lopen hierin uiteen. Volgens werkgevers is de arbeidsmarkt onvoldoende wendbaar om de economische ontwikkelingen bij te houden. Daartegenover geven vakorganisaties aan dat er een onderklasse ontstaat die van flexbaan naar flexbaan gaat, met perioden van werkloosheid. Zonder uitzicht op pensioen en faciliteiten die bij een vast dienstverband horen.

Corona heeft iedereen getroffen, maar het lijkt erop alsof corona zowel de kwetsbaarheid van de flexibele schil als de kwetsbaarheid van de sectoren die veel gebruik maken van de flexibele schil zichtbaar maakt. Daarmee is er ook op de arbeidsmarkt sprake van winnaars en verliezers. In de samenleving zijn steeds meer signalen van een groeiende tweedeling op de arbeidsmarkt. De flexibele

schil werkt onder slechtere voorwaarden en loopt meer risico dan degenen met vaste contracten.

Sectoren

Corona heeft een paradigmashift laten zien op de arbeidsmarkt voor sectoren zoals de zorg, onderwijs en openbare orde handhavers en politie. Veel werkenden in deze beroepen voelen zich ondergewaardeerd en onderbetaald. Dat werd versterkt door personeelstekorten van voor corona al dan niet regionaal. Tijdens corona is een groot beroep gedaan op de mensen die in deze beroepen werken. Daarbij hebben zij, zeker in het begin van de epidemie, een groot risico op besmetting gelopen. De incidentele beloning die zij daarvoor hebben gekregen vinden zij niet in verhouding staan tot de risico's die zij onder ogen moesten zien. Deelnemers in de dialoog bespraken dat het goed zou zijn om de positie en waardering van deze beroepen opnieuw te bekijken.

“Mijn kiemverhaal associeer ik met omscholing en nieuwe mogelijkheden. Dat je ook van beroep kan switchen. Net zoals ik. Ik ben teruggekomen in de zorg. Er zijn nieuwe scholingsmogelijkheden en je kan een andere kant uit. De overheid heeft mogelijkheden geboden om te switchen van beroep en te kijken waar je je nuttig kan maken. Omdat ik 15 jaar uit de zorg was wilde niemand mij meer aannemen en met Corona kwamen er weer mogelijkheden voor mij. Met omscholing kan je mensen beter inzetten op verschillende fronten.” - Medewerker teststraat, verkenningdialoog

Rijksoverheid

Kwetsbaarheid van de flexibele schil

De coronacrisis maakt de kwetsbaarheid van de flexibele schil zichtbaar. Sectoren die door de crisis hard zijn getroffen, zijn vaak juist de sectoren met een grote flexibele schil. Hierdoor lijkt een tweedeling te ontstaan op de arbeidsmarkt. Wat leert de coronacrisis ons over het werken en de arbeidsmarkt van de toekomst? Welke puzzelstukjes schuiven we op welke plek om te zorgen dat alle lege plekken worden gevuld? Ook in de toekomst.

watis
jouw
idee.nl

Van belang lijkt in ieder geval om te investeren in de arbeidsmarkt van de toekomst. Niet uit te sluiten valt dat arbeidsmigranten, flexwerkers, jongeren en mensen met een achterstand in de toekomst noodzakelijk zijn om de economie draaiende te houden. Door de verwachte vergrijzing zal zonder extra maatregelen 1 op de drie personen in 2030 AOW gerechtigd zijn. Dat was in 2015 nog 3 op de 10. Investeren in alle mogelijke arbeidskrachten lijkt daarmee een belangrijk aandachtspunt, versterkt door de onzekerheid op de arbeidsmarkt naar aanleiding van de coronacrisis.

4.6 Bestuurlijke verhoudingen en inclusieve besluitvorming in tijden van crisis

Veiligheid en weerbaarheid

Corona heeft de wereld meer dan ooit in beweging gebracht: dreigingen en risico's zijn toegenomen in complexiteit, variëteit en omvang. Dit wordt vooral ook onderschreven door de deelnemers aan de wetenschapsdialogen. Het is duidelijk dat gebeurtenissen van geringe omvang in zeer korte tijd kunnen ontaarden in maatschappelijke ontwrichting. Vaak is de reflex om als samenleving van de overheid te verlangen dat deze risico's worden weggenomen. Uit het dialoogtraject komt naar voren dat dit beeld schuift. Er lijkt, ondanks de waardering voor de inzet van de centrale overheid bij het bestrijden van corona, meer behoefte te zijn aan gezamenlijke, inclusieve besluitvorming, waarin de maatschappij meer wordt betrokken. Dit biedt aanknopingspunten voor het vormgeven van een veilig en weerbaar Nederland na de crisis, waarin een flexibele, daadkrachtige overheid in staat is om risico's en dreigingen adequaat het hoofd te bieden.

Het beeld dat de overheid garant kan staan voor een volledig veilige, en risicoloze maatschappij, kan leiden tot teleurstelling en

afnemend vertrouwen in het landsbestuur, wanneer dat beeld niet kan worden waargemaakt. Inclusieve besluitvorming betekent hierin de realisatie dat het garanderen en bewaken van de eigen veiligheid behoort tot de wezenskenmerken van individuen en ondernemingen. Het betekent dat op het terrein van veiligheid en weerbaarheid de rol van de maatschappij nieuwe inhoud gegeven kan worden.

Inclusieve besluitvorming zoals dit in het dialoogtraject naar voren komt, zou bijvoorbeeld met een zogenaamde 'whole of society-benadering' behaald kunnen worden, waarbij overheid, bedrijfsleven en burgers intensief en structureel samenwerken ten behoeve van collectieve veiligheid. Partijen worden daarbij actief aangesproken om invulling te geven aan hun verantwoordelijkheden als lid van de samenleving. Van het bedrijfsleven kan een sterkere rol verwacht worden in het

realiseren van veiligheid en continuïteit van ondernemingen, en van burgers voor het bijdragen van veiligheid in hun eigen domein (zelfredzaamheid, mederedzaamheid, omkijken naar de ander). Vanzelfsprekend moet de overheid er zijn voor bescherming tegen risico's en dreigingen waarvan de gevolgen redelijkerwijs niet aan burgers en bedrijfsleven kunnen worden toegerekend.

Om op een inclusieve wijze betrokkenheid te vergroten, is een continu gesprek nodig over waar verantwoordelijkheden liggen, over wie de afwegingen maken en wie er aan 'tafel' zitten bij besluitvorming. Een **dialogoog** als deze, waarbij het samenspel tussen overheid, burgers en bedrijfsleven en de publieke waarden die hen binden centraal staat, kan op deze manier commitment creëren.

Internationaal

De coronacrisis is een wereldwijde crisis. Overal ter wereld worden de gevolgen ervaren van gezondheids crises, lockdowns en economische neergang. Internationale handelsketens functioneerden opeens niet meer naar behoren, grenzen gingen op slot. Het wierp vragen op over de bestendigheid en effectiviteit van international governance en internationale samenwerking ten tijde van crisis, en over hoe herstel en vernieuwing naar aanleiding van deze crisis in internationaal verband vormgegeven kunnen worden.

Handel, strategische veiligheid en verduurzaming

De coronacrisis was, zeker in de eerste fasen, een klap voor de wereldhandel. Complexe, wijdvertakte handelsketens gericht op het zo kostenefficiënt mogelijk verhandelen van zoveel mogelijk producten, bleken in tijden van disruptie kwetsbaar. Cruciale (medische) producten werden niet geleverd en tekorten liepen op. Dat deze lange, complexe ketens in crisistijd onbetrouwbaar leken, werpt vragen op over hun stabiliteit en in het verlengde daarvan ook over de duurzaamheid (en, uiteindelijk, de wenselijkheid)

ervan. Een wereld die beter voorbereid wil zijn op toekomstige crises, zich minder kwetsbaar wil maken ten opzichte toekomstige mondiale disrupties en dat het liefst ook nog groen doet, is wellicht eentje waarbij kortere, minder complexe handelsketels met een focus op circulariteit een grote rol spelen.

Naast een zekere mate van instabiliteit van handelsketens heeft de coronacrisis te grote afhankelijkheden binnen die ketens blootgelegd. Dit versterkt de roep om het vergroten van strategische autonomie, zo wordt door sommige deelnemers aan de wetenschapsdialoogtafels betoogd. Dit betekent niet toewerken naar autarkie, maar wel naar het beter spreiden van risico's, om te voorkomen dat de levering van vitale producten en diensten in de maakindustrie, zorg, agrifood en (defensie) technologie veiliggesteld wordt. Eén manier om hieraan te voldoen, is om, zeker voor producten die nodig zijn voor kritieke productieprocessen, te bezien of het mogelijk en wenselijk is om op Europees niveau strategieën uit te werken voor het behoud van industrieën in Europa. Andere mogelijkheden voor het verkleinen van afhankelijkheden zijn het aanhouden van meer en grotere strategische voorraden, zeker wat betreft medische producten en kritieke metalen. Ook dit is te koppelen aan de verduurzamingsopgave waar veel sectoren zich voor gesteld zien. Denk bijvoorbeeld aan de zonne- en windindustrie of de batterijenindustrie voor elektrische auto's.

Weerbaarheid en welzijn van mensen, wereldwijd

Het gevaar van 'nieuwe of verdiepende ongelijkheden' waar in het dialoogtraject sterke zorgen over werden geuit, speelt ook internationaal. Waar rijkere landen grote (financiële) inzet pleegden om hun landen zo goed mogelijk door de crisis te leiden, was (is) dit voor andere landen niet mogelijk. Vanuit het oogpunt van internationale solidariteit, inclusiviteit, het mondiale gevaar

van virusmutaties in gebieden waar het virus zich kan blijven verspreiden, alsook met het oog op mogelijke geopolitieke gevolgen van de crisis (zoals een grotere migratiestroom), is een gecoördineerde internationale inzet nodig. Dit betreft zowel ondersteuning met vaccinatie middels het COVAX-programma, als ook het investeren in de (weder)opbouw en ontwikkeling van landen die door corona zwaar geraakt zijn. Dergelijke inzet en investering zijn ook in het belang van de rijkere landen zelf en sluiten aan bij het belang van de wereldwijde aandacht voor de Sustainable Development Goals en een begrip als 'brede welvaart'.

De rol van de EU

Zoveel landen als er in de EU zijn, zoveel verschillende wijzen van het aanpakken van de coronacrisis waren (zijn) er. De crisis werd veelal nationaal aangepakt, zonder dat al teveel werd gekeken naar de (kennis van) crisisaanpak bij de EU en haar lidstaten. Het viel werd meerdere keren opnieuw uitgevonden. Het geeft inzicht in de nationale reflex die opspeelt wanneer de nood echt aan de man is. Dit terwijl effectieve Europese en internationale samenwerking de effecten van de crisis hadden kunnen indammen. Het belang van Europese samenwerking heeft zich in een latere fase van de crisis ook bewezen (denk bijvoorbeeld aan het ontwikkelen en verdelen van vaccins, of aan het ontwerpen van een coronapaspoort).

Voor toekomstige crises is het dus van belang om na te denken over een optimale manier om de Europese en internationale governance van de crisisaanpak vorm te geven. Waar liggen verantwoordelijkheden? Hoe leren we van elkaar? En hoe helpen en versterken we elkaar? Voor het beantwoorden van deze vragen is een belangrijke rol voor de EU zelf weggelegd.

Samenwerken over landsgrenzen

“No one is safe until everyone is safe”.
De coronapandemie heeft benadrukt hoe belangrijk internationale samenwerking is. Niet alleen een virus, maar ook andere thema's kennen geen landsgrenzen. Welke internationale thema's hebben nóg meer onze aandacht nodig?

5. De weg naar herstel en vernieuwing

De dialoog over Nederland na de crisis biedt inzicht in hoe de samenleving de crisis heeft ervaren. Welke lessen zij hieruit zelf meeneemt én meegeeft aan de overheid. Uitkomsten waren kleurrijk en uiteenlopend, maar lieten ook gezamenlijke prioriteiten zien. Wat niet in een weergave van de inhoudelijke uitkomsten te vatten is, maar wat wél een belangrijke les uit de dialoog is, is hoe positief deelnemers dit traject hebben ervaren.

Na een jaar vol tegenslag, lockdowns en vaak (sociale) isolatie, was de dialoog een bijzondere manier om ervaringen te delen met onbekenden. Een kans om actief te kunnen praten en discussiëren over een beter, mooier Nederland ná de crisis. Om dat te kunnen bereiken, werd door veel deelnemers niet enkel ingegaan op wát zij graag zouden zien gebeuren, maar ook hóe dat tot stand zou kunnen komen. Mensen spraken de hoop uit dat de dialoog niet een eenmalig experiment was voor uitzonderlijke tijden, maar een onderdeel van het participatief vormgeven van herstel- en vernieuwingsbeleid. En dat stopt volgens deelnemers niet in de zomer van 2021.

Deelnemers aan de dialoog gaven de volgende inzichten mee voor het verder opstellen en uitvoeren de herstel- en vernieuwingsopgaven, als het gaat om 'hoe' we dat kunnen doen:

1. **Herstel- en vernieuwingsbeleid moet sámen met de samenleving worden vormgegeven.** Dit betekent het actief betrekken van burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en medeoverheden. De coronacrisis heeft de veerkracht, weerbaarheid en het doenvermogen van een groot deel van

de samenleving getoond. Bied als overheid de ruimte om initiatieven rond herstel en vernieuwing (bijvoorbeeld rond saamhorigheid) lokaal te bedenken en uit te voeren.

2. **Handel vanuit vertrouwen.** De roep om een nieuwe bestuurlijke stijl, mede aangezwengeld door de toeslagenaffaire, liep door de gesprekken heen. Vertrouwen werkt wederzijds: als er meer vanuit vertrouwen wordt besloten en gecommuniceerd door de overheid, verwachten deelnemers dat er ook minder focus hoeft te liggen op de groep die misbruik maakt van de regels. De al langer bestaande roep om minder regeldruk kwam naar voren bij burgers en professionals.
3. **Handel domein overstijgend.** De coronacrisis werkte zowel als een contrastvloeiend, als een versterker van bestaande ongelijkheden en maatschappelijke problemen. Mensen, zeker kwetsbaren, zijn als gevolg hiervan op verschillende manieren geraakt. Herstel en vernieuwing werkt alleen als er meer vanuit behoeften van het individu wordt gedacht, zonder te veel aandacht te schenken aan scheidslijnen tussen organisaties en departementen.
4. **Wees zichtbaarder als overheid – durf dichterbij de burger te staan.** De coronacrisis heeft wederom aangetoond dat de overheid een belangrijke rol te spelen heeft, als het gaat over het beschermen van de belangen van burgers. Terwijl, tegelijkertijd, de burger zich zelfredzamer dan ooit heeft getoond. Het combineren van deze inzichten kan leiden tot een overheid die regisseert, visie biedt en dat dichtbij de burger laat zien.

Deze inzichten, samen met de inhoudelijke uitkomsten van de dialoog, worden momenteel en de komende maanden actief maatschappelijk (zie ook www.watisjouwideo.nl), ambtelijk, politiek en bestuurlijk verspreid. Ook worden de inzichten gebruikt als input voor het verder opstellen en uitvoeren van herstel- en vernieuwingsbeleid. De uitkomsten worden – mede met behulp van burgers die deelnamen aan de dialoog – besproken met onder andere de Denktank Coronacrisis, VNO-NCW en MKB Nederland, alle departementen, planbureaus, VNG, IPO en individuele gemeenten en provincies.

De vraag staat daarbij wederzijds centraal: wat pakken we morgen als eerste op? Er wordt focus gebracht en besproken welke onderwerpen omgezet kunnen worden tot verdere actie. Daarbij worden de komende maanden verschillende individuele gesprekken gevoerd met ook andere bestuurders uit het bedrijfsleven en maatschappelijk middenveld, met eenzelfde insteek.

Tot slot zal er binnen de overheid, zowel departementaal, interdepartementaal als door gemeenten en provincies, hard verder worden gewerkt aan herstel en vernieuwing naar aanleiding van de coronacrisis. De verschillende trajecten en initiatieven die er op dat gebied lopen, zullen gevoed worden met de uitkomsten en inzichten uit de dialoog. Zodat de geluiden uit de samenleving hierin stevig worden verankerd.

6. Bijlagen

- I. Rapport Kessels en Smit - Dialogen met de samenleving: rode draden en www.watisjouwidee.nl
- II. Alle analyses en verslagen van de dialoogtafels (burgers, middenveld, wetenschap).
- III. [Rapport Nationale Denktank](#) – ‘Lenteschool 2021: Onderwijs & cultuur na de coronacrisis’
- IV. [Rapport Tech Tegen Corona](#) – ‘Riding the Wave: Nederland groeit dankzij data & tech’
- V. Gesprekswijzer [voor een dialoog](#) over Nederland na de crisis

